

Brood & Rozen^{2004/4}

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Brood & Rozen ^{2 0 0 4 / 4}

Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Driemaandelijks tijdschrift uitgegeven door
Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis
Bagattenstraat 174, 9000 Gent
Tel.: (09) 224 00 79
Fax: (09) 233 67 11
E-mail: broodenrozen@amsab.be
Voorzitter: Herman Balthazar
Directeur: Wouter Steenhaut

Hoofredactie: Paule Verbruggen

Eindredactie: Ludwine Soubry, Paule Verbruggen

Kernredactie: Bert Boeckx, Rita Calcoen, Piet Creve, Denise De Weerd, Hendrik Ollivier, Ludwine Soubry, Omar Van Hoeylandt, Paule Verbruggen

Redactieraad: Wouter Dambre (journalist), Eric Defoort (KUB), Hendrik Defoort (erfgoedcoördinator Cultuurstad Gent), Gita Deneckere (UGent), Maria De Waele (MIAT), Marc Hooghe (K.U.Leuven), Marc Jacobs (VCV), Anne Morelli (ULB), Patrick Pasture (K.U.Leuven), Koen Raes (UGent), Bob Reinalda (Radboud Universiteit Amsterdam), Marc Reynebeau (journalist), Peter Scholliers (VUB), Marcel van der Linden (IISG), Rudi Van Doorslaer (SOMA), Sylvia Van Peteghem (UGent), Guy Vanthemsche (VUB)

Vormgeving: Patricia Rau

Illustraties: Geert Bonne, Rita Calcoen, Lieve Cosyns, Luc Peiren, Patricia Rau, Omar Van Hoeylandt, Michel Vermote

Secretariaatswerk: Viviane Taeckens

Verzending en abonnementen: Luc Beirnaert, Gwendolina Van Hoecke

Druk: Druk in de Weer, Forelstraat 35, 9000 Gent

Abonnementen en losse nummers

Individueel: 19 euro

Bibliotheken en archieven: 19 euro

Organisaties: 38 euro

Buitenland: 38 euro

Los nummer: 6 euro

Themanummer: 9 euro

Als abonnee bent u tegelijk lid van Amsab-ISG. De leden ontvangen *Brood & Rozen* en krijgen korting op de Amsab-publicaties.

Rekeningnummer: 877-1009202-27

Brood & Rozen is gedrukt op recyclagepapier

Alle illustraties behoren tot de Amsab-collectie, tenzij anders vermeld

ISSN: 1370-7477

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis vzw (Bagattenstraat 174, 9000 Gent) verwerkt uw persoonsgegevens uitsluitend voor het beheer van uw *Brood & Rozen*-abonnement en om u te informeren omtrent zijn werking. Wanneer u niet wenst dat wij u aanschrijven om u hieromtrent te informeren, volstaat het ons dit te melden. De Wet verwerking persoonsgegevens kent u het recht van mededeling en verbetering toe. Daartoe volstaat het contact op te nemen met Wouter Steenhaut, directeur van Amsab-ISG.

Omslagillustratie: Tekening uit *Le Bœuf Illustré*, juni 1912

Edito	Avec mes salutations sincères... <i>Paule Verbruggen</i> p. 5
Bijdragen	Brieven aan Engels. De briefwisseling tussen Edward Anseele en Friedrich Engels, 1890-1891 <i>Michel Vermote en Gerd Callesen</i> p. 7 Les Marocains dans l'industrie charbonnière belge <i>Karim Azzouzi</i> p. 35
Opgemerkt	Getuigenis van soldaat Raphaël Smet <i>Luc Vanborm</i> p. 55 Kafka en de Praagse lente <i>Omar Van Hoeylandt</i> p. 61
Bronnen	Inventaris van het archief van Guido van Steenberghe, voorzitter Bond Beter Leefmilieu Vlaanderen 1983-1986 <i>Martijn Vandenbroucke</i> p. 67 Het archief van twee provinciale metaalbewerkerbonden: PMB Beide Vlaanderen en PMB Limburg <i>Martijn Vandenbroucke</i> p. 71 Het archief van Agalev <i>Piet Creve</i> p. 75
Kronieken	De kinderen van Gutenberg. Geschiedenis van de grafische vakbeweging in België vóór 1975 <i>Luc Peiren</i> p. 79 Het Letterenhuis <i>Diane 's Heeren</i> p. 87
Publicaties	Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog <i>Paule Verbruggen</i> p. 91 100 Jaar Havenarbeidersbond Antwerpen. Van dokwerker tot havenarbeider <i>Paule Verbruggen</i> p. 95
Recensies	HENNY BUITING, De Nieuwe Tijd, Sociaaldemocratisch Maandschrift, 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland <i>Bert Altena</i> p. 99 NIEK PAS, Imaazje! De verbeelding van Provo 1965-1967 <i>Rik Hemmerijckx</i> p. 107 1302 revisité/herbekeken <i>Luc Vandeweyer</i> p. 110 FRANK CAESTECKER, Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The Creation of Guest Workers, Refugees and Illegal Aliens <i>Gily Coene</i> p. 112

DEN JUBILEE

2005: 25 JAAR AMSAB-ISC

Januari	Februari	Mart
1 Dinsdag 1871	1 Dinsdag 1871	1 Dinsdag 1871
2 Woensdag 1871	2 Woensdag 1871	2 Woensdag 1871
3 Donderdag 1871	3 Donderdag 1871	3 Donderdag 1871
4 Vrijdag 1871	4 Vrijdag 1871	4 Vrijdag 1871
5 Zaterdag 1871	5 Zaterdag 1871	5 Zaterdag 1871
6 Zondag 1871	6 Zondag 1871	6 Zondag 1871
7 Maandag 1871	7 Maandag 1871	7 Maandag 1871
8 Dinsdag 1871	8 Dinsdag 1871	8 Dinsdag 1871
9 Woensdag 1871	9 Woensdag 1871	9 Woensdag 1871
10 Donderdag 1871	10 Donderdag 1871	10 Donderdag 1871
11 Vrijdag 1871	11 Vrijdag 1871	11 Vrijdag 1871
12 Zaterdag 1871	12 Zaterdag 1871	12 Zaterdag 1871
13 Zondag 1871	13 Zondag 1871	13 Zondag 1871
14 Maandag 1871	14 Maandag 1871	14 Maandag 1871
15 Dinsdag 1871	15 Dinsdag 1871	15 Dinsdag 1871
16 Woensdag 1871	16 Woensdag 1871	16 Woensdag 1871
17 Donderdag 1871	17 Donderdag 1871	17 Donderdag 1871
18 Vrijdag 1871	18 Vrijdag 1871	18 Vrijdag 1871
19 Zaterdag 1871	19 Zaterdag 1871	19 Zaterdag 1871
20 Zondag 1871	20 Zondag 1871	20 Zondag 1871
21 Maandag 1871	21 Maandag 1871	21 Maandag 1871
22 Dinsdag 1871	22 Dinsdag 1871	22 Dinsdag 1871
23 Woensdag 1871	23 Woensdag 1871	23 Woensdag 1871
24 Donderdag 1871	24 Donderdag 1871	24 Donderdag 1871
25 Vrijdag 1871	25 Vrijdag 1871	25 Vrijdag 1871
26 Zaterdag 1871	26 Zaterdag 1871	26 Zaterdag 1871
27 Zondag 1871	27 Zondag 1871	27 Zondag 1871
28 Maandag 1871	28 Maandag 1871	28 Maandag 1871
29 Dinsdag 1871	29 Dinsdag 1871	29 Dinsdag 1871
30 Woensdag 1871	30 Woensdag 1871	30 Woensdag 1871
31 Donderdag 1871	31 Donderdag 1871	31 Donderdag 1871

DAGBLAD «VOORUIT»

9-7

9-9

22-3

ROMAIN

5.500.000 s jaars

WANDELING

COLLOQUIUM

17-4

BOEKEN

28-5

FEEST

TENTOONSTELLING

20-10

2-12

COLLOQUIUM

Wij eten voor U

Buikje vol 't hartje zoekt rust

WERKLANDEN

Leet
en verspreidt de
socialistische vla-
den en broeders,
want kennis is
macht.

WERKERS

Vereenigt U, want
alleen zigt gij
moedeloos, ver-
eenigt zigt gij
sterk, want uw
arbeid schraagt de
wereld.

1901

Wij werken voor U en onze arbeid is de bron van allen rijkdom.
Werkers vereenigt U en werpt het rot kraam van 't kapitalisme omver.

1901

Avec mes salutations sincères...

We beginnen dit laatste nummer van 2004 met een eerder ongewone bijdrage. Het betreft een bronnenstudie, en meer specifiek een analyse van een vijftal brieven van Edward Anseele aan Friedrich Engels. Sommige lezers zullen ons misschien van fetisjisme verdenken; zes velletjes papier en daarrond een heus artikel gebreid. Maar, in hun context geplaatst, krijgen ze een bijzondere dimensie.

Gerd Callesen, een van de vele redacteurs van de Marx/Engels Gesamtausgabe (MEGA), dé historisch-kritische bronnenuitgave van alle publicaties, manuscripten en brieven van Marx en Engels, nam een paar jaren geleden contact op met Michel Vermote, medewerker van Amsab-ISG. Vier van de vijf hierna behandelde brieven zouden immers voorlopig niet opgenomen worden in de MEGA en of ze niet samen die brieven toch al zouden van commentaar voorzien. Na zijn monnikenwerk had Vermote eenzelfde gevoel van verwondering als toen hij de briefwisseling van Louis Bertrand doornam in Moskou (een van de archieven die intussen veilig en wel terug thuis zijn). Die verwondering had te maken met de vaststelling dat toen, eind jaren 1800, een brief praktisch het enige medium was om bepaalde ideeën of vragen te communiceren. In het geval van Anseele en Engels waren er wel de internationale congressen waarop ze elkaar ontmoetten, maar die waren er hoogstens een paar keer per jaar. In één brief was dus soms een hele vraagstelling of een ideologische kwestie samengeballd. Vandaar het belang van die paar velletjes papier. Zoals de e-mails en websites - in zoverre men eraan denkt ze te bewaren - straks dé bron zullen zijn voor de historici die nog moeten geboren worden.

Een tweede bijdrage is van de hand van Karim Azzouzi. Azzouzi is van Marokkaanse afkomst en is als historicus op zoek gegaan naar de manier waarop zijn ouders hier beland zijn, vanwaar ze kwamen en hoe hun opvang en integratie hier zijn verlopen. Hij schreef ons dat hij hierbij vooral gedreven was door de overtuiging dat jonge Marokkaanse Belgen moeten weten waar hun roots liggen, wat hun geschiedenis is. Piet Creve, ook een Amsab-medewerker die recent een studiedag bijwoonde over migratie en lokale geschiedenis in Nederland, maakte hierbij de opvallende vaststelling dat de meeste initiatieven die tot hertoe rond migratie en migranten werden genomen, ophouden rond het jaar 1973, niet alleen een kantelmoment in onze economische geschiedenis, maar ook in de beeldvorming over migranten. Is de periode daarna te recent of durven de historici nog niet echt, uit politieke koudwatervrees?

In de rubriek Opgemerkt brengen we, naast een onkafkaïaanse bijdrage over Kafka en de Praagse lente, een fragment uit getranscribeerde bandopnames van een soldaat uit de Eerste Wereldoorlog. Een beetje oneerbiedig: de Wapenstilstand vanuit kikkerperspectief.

En daarnaast natuurlijk de gebruikelijke mix van kronieken en recensies allerhande. Om 2004 mee uit te lezen. En dan even rust te nemen. Want in 2005 vieren we de vijfentwintigste verjaardag van Amsab-ISG en, slik, reeds de tien-de verjaardag van *Brood & Rozen*. Het zal een jubilee worden om nooit te vergeten...

Maar eerst, een heel warm eindejaar...

Paule Verbruggen

SAKENWERKENDE MAATSCHAPPIJ
VOORUIT N° 1
HOOFDBUREAU

GARENMARKT, GENT

BROODFABRIEK

APOTHEKEN

Magazijn van Kleederen en Ellegoederen

KRUIDENRIESWAREN

Boter- en Kaashandel

KOLEN

SCHOEN- EN LEDERMAGAZIJN

TELEGRAPHISCH ADRES:

VOORUIT, GENT

TELEFOON

(92)

Gent 4/4/4.

LII-1

Monsieur

Le mouvement ouvrier le moins
pris-à-bien à Gand, mais le catholique
commencement à s'organiser fortement
et à l'étranger, et ont une note
virtuelle et plus redoutable ennemi.
Donc le mouvement ouvrier, il nous
parlent toujours de l'organisation de
la production, et de la part protection
des travailleurs au moyen-âge, alors
que l'Eglise régnait sur presque tous
les peuples.

Donc notre littérature flamande n'existe
à ce sujet, nous ne connaissons pas
un ou deux ouvrages français
derniers, donc la question nous parait
trouver l'explication de l'organisation du
travail au moyen-âge, et aussi le privilège
dont disposait l'Eglise et la manière
dont elle dominait la propriété et ses peuples.
C'est ce qui doit avoir été accessible, car
comment expliquer alors les révoltes terribles des
paysans et étudiants flamands non seulement
contre le noble mais aussi contre la justice
propre au 13 et 14 siècles?
Je priez-vous pour vous donner la liste d'un
ou plusieurs ouvrages traitant cette
question?

Les libéraux nous attaquent aussi et
disent que la loi de la valeur de Marx est
une fois repoussée. Nous ne connaissons aucun
nouveau ces fameuses républiques que la brochure
de F. Berline Institut Bibliothèque de Marx'sche Werken
Exister! et je pense on en a certainement encore
d'autres ouvrages concernant cette question?

Espérant recevoir votre réponse favorable
et prier vous une remerciement d'avance et
vous saluer sincèrement

J. Nozsch

Voort. Marché au 18

7026

Brieven aan Engels.

De briefwisseling tussen Edward Anseele en Friedrich Engels, 1890-91

Michel Vermote, Amsab-ISG en Gerd Callesen, redacteur MEGA

In deze bijdrage worden een vijftal brieven die op termijn worden opgenomen in de wetenschappelijke historisch-kritische bronnenuitgave Marx/Engels Gesamtausgabe gepresenteerd en in hun context geplaatst. Het gaat om brieven uit de periode 1890-91 van de Gentse socialistische coming man Edward Anseele (1856-1938) aan Friedrich Engels (1820-1895), éminence grise van het marxisme. Ze refereren aan de Belgische context, maar werpen ook een licht op de situatie van de internationale socialistische arbeidersbeweging in die periode.

Aanleiding: een megaonderneming

In het kader van de wetenschappelijke historisch-kritische bronnenuitgave *Marx/Engels Gesamtausgabe (MEGA)* ⁽¹⁾ worden de publicaties, manuscripten en briefwisseling van Karl Marx (1818-1883) en Friedrich Engels (1820-1895) ter beschikking gesteld voor onderzoek. De eerste twaalf boekdelen van het initiële MEGA-project werden tussen 1927 en 1935 gepubliceerd. Daar deze eerste MEGA niet kon voortgezet worden en de vraag naar een kritisch-historische bronnenbenadering na 1945 zeker niet aan relevantie had ingeboet, werd een nieuwe start genomen. De verdere uitgave (MEGA²)

Eerste brief van Anseele aan Engels, 4 juli 1890 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam)

werd midden jaren 1960 aangevat en de eerste boekdelen werden in 1975 gepubliceerd. Ondertussen konden meer dan 50 volumina voorzien van annotaties en indexen worden voorgelegd. En het editiewerk wordt systematisch voortgezet.

Onlangs kreeg de Deens-Russische werkgroep die instaat voor de redactie van het 30e deel in de reeks 'Briefwisseling' zicht op een vijftal brieven/telegrammen van de Belgische socialist Edward Anseele aan Friedrich Engels.⁽²⁾ Slechts één daarvan wordt opgenomen in het volumen 1889-1890, waarvan de uitgave voorzien is voor 2006. Voor de overige brieven is de publicatiedatum onzeker. Vandaar het idee om de reeks brieven uit de periode 1890-1891 in deze bijdrage afzonderlijk te presenteren en te commentariëren. Ze refereren aan de Belgische context, maar werpen ook een licht op de situatie van de internationale socialistische arbeidersbeweging in die periode.

De antwoorden die Friedrich Engels naar Anseele stuurde, moeten we helaas missen. Het archief van Anseele is immers slechts gedeeltelijk bewaard gebleven.⁽³⁾ Het gros van de overgeleverde papieren betreft bovendien vooral de laatste periode van zijn rijk gevulde politieke leven. Over de aanzet van zijn merkwaardige politieke carrière zijn we eigenlijk nauwelijks gedocumenteerd. Wetenschappelijk biografisch onderzoek ontbreekt tot nu toe en Anseele heeft zijn eigen levensverhaal niet op schrift gesteld. Het is trouwens een vaststelling voor de Belgische socialistische beweging in het algemeen: het autobiografische genre werd er nauwelijks beoefend. In tegenstelling tot andere landen met een vergelijkbare ontwikkeling van de arbeidersbeweging, is het aanbod van autobiografisch werk van socialistische politici en vakbondsmensen hier relatief beperkt.

Vandaar het belang van primaire bronnen zoals de enkele brieven die een onbekend aspect belichten van de jonge Anseele die blijkbaar goed zijn internationale contacten verzorgde en daarbij terecht kwam bij Friedrich Engels, de éminence grise van het marxisme, die in 1895 zou overlijden. De briefwisseling met Anseele moet geplaatst worden in het kader van Engels' inspanningen om bij te dragen tot de ontwikkeling van een stratum van jonge socialisten - bedreven in het politieke en/of het theoretische werk - die in staat moesten zijn om de emancipatiestrijd van de arbeidersklasse voort te zetten. Uit de overgeleverde correspondentie weten we dat Engels veel aandacht schonk aan deze opdracht, vooral na de dood van Marx in 1883.⁽⁴⁾ Hij probeerde iedereen die hem om advies verzocht over allerlei onderwerpen van antwoord te dienen. Dit blijkt uit de brieven opgenomen in deze bijdrage. Ook een citaat uit een brief aan Laura Lafargue getuigt daarvan: "... a lot of people whom I never saw seem to have conspired to overwhelm me with letters, visits, inquiries, requests of all sorts ... Austrian student-clubs, a Viennese inquirer after 'truth' who wishes to know had he not better devour Hegel (better not, I replied), a Romanian socialist in propria persona, an unknown man from Berlin now in London etc, etc. ..." ⁽⁵⁾

Edward Anseeles plaats in de (vroeg) arbeidersbeweging

Voor een goed begrip lijkt het ons aangewezen om de correspondent van Engels te situeren en de Belgische historische context toe te lichten. Daarbij gaan we in het kader van deze bijdrage niet in op het gegeven dat de democratische beweging in België reeds voor het revolutiejaar 1848 een rol speelde en dat de ontlukende arbeidersbeweging actief participeerde in de Eerste Internationale.⁽⁶⁾

Het was trouwens in wat toen nog de Gentse afdeling van de Eerste Internationale werd genoemd dat Edward Anseele (1856-1938)⁽⁷⁾ zich in 1874 engageerde. Kort daarop, in 1877 was hij medeoprichter van de Vlaamse Socialistische Arbeiderspartij. In 1885 stond hij mee aan de wieg van de Belgische Werkliedenpartij (BWP). Hij hoorde ook tot de stichters van de coöperatie Vooruit (1881), waarvan hij in 1886 gerant werd en later ook voorzitter. Hij was de promotor van het Gentse coöperatieve model; vanuit de moederonderneming Vooruit werd in 1904 de eerste industriële productie-coöperatie geboren: de Samenwerkende Maatschappij De Verenigde Wevers die in 1910 onder impuls van Anseele werd omgevormd tot naamloze vennootschap. Drie jaar later stichtte hij in Gent de Belgische Bank van de Arbeid, eveneens een NV, die zou uitgroeien tot het sluitstuk van een klein socialistisch financieel en industrieel imperium.

Ook op het literaire en propagandistische vlak zat Anseele niet stil. Hij was stichter van de socialistische krant *Vooruit* (1884), journalist, vertaler en romancier.⁽⁸⁾ Op politiek gebied werd Anseele in 1894, als eerste Vlaamse socialist, verkozen tot parlementslid. Hij werd na de Eerste Wereldoorlog minister van Openbare Werken in de eerste regering met socialistische regeringsdeelname. Van 1925 tot 1927 was hij minister van Spoorwegen, Posterijen en Telegraaf. Op lokaal vlak deed hij in 1895 zijn intrede in de Gentse gemeenteraad. Tussen 1909 en 1933 was hij verscheidene jaren schepen, achtereenvolgens van Financiën, Haven en Regieën. Na de Eerste Wereldoorlog was hij ook een tijdlang plaatsvervangend burgemeester.

De val van de Belgische Bank van de Arbeid in 1934 luidde het einde van de politieke loopbaan van de bijna 80-jarige Anseele in. In 1936 was hij niet meer verkiesbaar voor een parlementair mandaat als gevolg van een uitspraak van een BWP-onderzoekscommissie betreffende de Bank van de Arbeid. Die wending op het einde van zijn carrière kon zijn populariteit bij de Gentse arbeidersbevolking nauwelijks aantasten. Bij zijn overlijden in februari 1938 werd massaal hulde gebracht aan Vader Anseele. Rond deze toen al legendarische figuur ontstond een echte volkscultus.

Omstreeks 1890 hebben we te maken met een 35-jarig aankomend politicus die de groeiende socialistische beweging in Gent vanuit de coöperatie Vooruit stevig in handen neemt.⁽⁹⁾ Hij was naast voorzitter van de coöperatie ook redacteur van de krant

Vooruit en vertegenwoordigde de Gentse federatie op nationaal niveau in de Algemene Raad van de BWP. Zijn veroordeling tengevolge van een emotionele oproep tot militaire ongehoorzaamheid tijdens de stakingsbeweging in 1886, bezorgde hem het aureool van martelaarschap en nationale bekendheid. Hij was een van de gezichten van de Belgische Werkliedenpartij waarvan hij de politieke lijn mee hielp bepalen. Zijn groeiende populariteit zou hem pas na de hervorming van het censitair kiesstelsel in 1894 politieke mandaten opleveren. Zijn onstuimige intrede in de Kamer van Volksvertegenwoordigers met vlijmscherpe toespraken zullen vanaf dan zijn naam en faam als 'volkstribuun' vestigen in en buiten de partij.

Engels' evaluatie van de internationale arbeidersbeweging in 1890

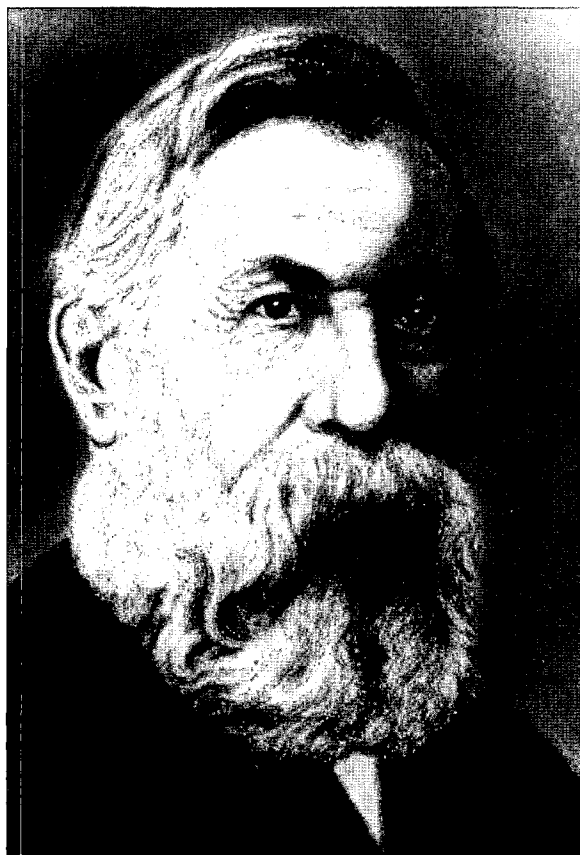
"Diese Kleinstaatler sind unser internationales Pech - machen enorme Ansprüche, wollen stets mit Glacéhandschuhen angefaßt sein, sich selbst aber jede Grobheit erlauben, fühlen sich immer zurückgesetzt, weil sie nicht immer erste Violine spielen können; aller Tuck und alle Schererei beim vorigen Kongreß, vorher und während, war nur durch sie verursacht, erst die Schweizer mit ihrer Illusion, die Possibilisten abspenstig machen zu können, dann die Brüsseler, darauf die Holländer." (F. Engels aan W. Liebknecht, 9 maart 1890) ⁽¹⁰⁾

Anseeles prominente plaats binnen de BWP bleek ook uit het feit dat hij voor de partij aan beide internationale socialistische congressen in 1889 in Parijs deelnam. Terwijl het zogenaamde 'marxistische' congres nu algemeen beschouwd wordt als het stichtingscongres van de nieuwe, Tweede Internationale, was dit voor de tijdgenoten niet zo duidelijk.⁽¹¹⁾ In de socialistische arbeidersbeweging hadden zich twee tendensen ontwikkeld die het grondig oneens waren over de verdere ontwikkeling van het socialisme. In Frankrijk was de beweging rond Paul Brousse met de Fédération des Travailleurs Socialistes de France (FTSF) de dominerende kracht. Die partij stuurde al enkele jaren aan op internationale samenwerking en had daartoe al enkele congressen georganiseerd. Het laatste in Londen in 1888 kende een relatief succes met 122 vertegenwoordigers van vakverenigingen uit België, Denemarken, Frankrijk, Groot-Brittannië, Italië en Nederland (de Duitse uitgesproken socialistische arbeidersorganisaties werden door de Britse vakverenigingen niet als bona fide aanzien). De organisatie van een volgend congres in Parijs in 1889 werd er opgedragen aan de FTSF. Die vond ondanks haar uitgesproken antimarxisme een partner in de Britse Social Democratic Federation (SDF) die zich tot het marxisme bekende.⁽¹²⁾ Ondanks de tegenstellingen ontwikkelden beide organisaties gelijklopende denkbeelden die als 'possibilistisch' werden omschreven. Voor hun 'politiek van het mogelijke', in samenwerking met de

radicale vleugel van liberale bourgeoispartijen, zochten FTSF en SDF internationale steun, die ze vooral vonden bij de vakverenigingen; de deelnemers aan de Londense conferentie van 1888 bijvoorbeeld (maar ook binnen die groep waren er meningsverschillen: de Britse TUC was voorlopig niet erg geïnteresseerd in internationale samenwerking...).

Daarmee kwamen ze tegenover Engels te staan. Die was van oordeel dat een samenwerking tussen de grote politieke arbeidersorganisaties in de drie Europese grootmachten, Frankrijk, Engeland en Duitsland, de absolute voorwaarde vormde voor de emancipatie van de arbeidersklasse. Of zoals hij het in een brief aan de Conseil Général van de Parti Ouvrier Français (POF) benadrukte: *"C'est votre grand compatriote Simon, qui, le premier, a prévu que l'alliance des trois grandes nations occidentales - France, Angleterre, Allemagne - est la première condition internationale de l'émancipation politique et sociale de toute l'Europe. Cette alliance, noyau de l'alliance européenne qui en finira à tout jamais avec les guerres de cabinets et de races, j'espère la voir accomplie par les prolétaires des trois nations."*⁽¹³⁾ Het probleem met Engels' beoordeling van de situatie is dat de arbeidersbeweging net in die landen niet echt sterk stond: er waren in Frankrijk slechts enkele socialistische parlementsleden die dan nog twee of drie verschillende politieke strekkingen vertegenwoordigden. Groot-Brittannië telde ook maar een aantal Labour-kandidaten die op de kandidatenlijst van de Liberale Partij verkozen raakten. In Duitsland behaalde de sociaal-democratische partij weliswaar bijna 20 % van de stemmen, maar daarmee vertegenwoordigde ze nog steeds maar een minderheid van de arbeiders. Zelfs als we de vakbonden in aanmerking nemen, wordt dit algemeen beeld bevestigd. En dat terwijl in enkele kleinere landen de internationale arbeidersbeweging er wel in slaagde om grote delen van de arbeidersklasse te organiseren (het is niet de bedoeling om in het kader van deze bijdrage hier verder op in te gaan; het weze duidelijk dat de analyse van Engels op termijn problematisch was).

Voor Engels was het gevaar van een Europese oorlog een actuele dreiging die door de arbeidersbeweging moest worden tegengegaan. Een omvangrijke oorlog zou vele slachtoffers eisen en de vooruitgang van het socialisme tegenhouden. In dat verband stelde hij de rol van de arbeidersbeweging in de kleine landen in een negatief daglicht: zij waren niet in staat om een oorlog te verhinderen. In zijn inschatting van de situatie wilden die kleine naties een grotere rol spelen dan hen toekwam: *"Domela and his Dutchmen seem to stick to their new line. Another proof that the little nations can but play a secondary part in Socialist development, while they expect to be allowed to lead. The Belgians will never give up the idea that their central situation and neutrality give them the manifest destiny of being the central seat of the future International. [...] None of them can forget and will forget that at Paris the Germans and French led the way, and that they were not allowed to occupy the Congress with their pettifogging troubles. Never mind, there is a greater hope of French, Germans and English pulling together, and if the little babies get obstreperous nous en ferons cadeau aux possibilistes."*⁽¹⁴⁾

Friedrich Engels (tekening Vladimir Dvoran)

Edward Anseele (foto C. vander Sypt)

Blijkbaar moeten vooral de Belgen Engels hebben dwarsgezet. Zij wisten zich steeds een belangrijke internationale rol aan te meten. Engels maakte daarbij wel het onderscheid tussen "*die alte Brüsseler Clique - Familie Brismée*" die volgens hem in de controverses van de Eerste Internationale was blijven steken, en de "*Flamänder*" die helaas niet de internationale politiek van de BWP bepaalden.⁽¹⁵⁾ Hij betreurde het dat: "*Anseele, der sonst so gut war*" het niet tot een breuk met de "*Brusselse Intriganten*" wilde laten komen.⁽¹⁶⁾ Engels hield er dus een positieve mening op na over Anseele.⁽¹⁷⁾ En de waardering was blijkbaar wederzijds. In 1895 was Anseele een van de weinige buitenlandse aanwezigen bij de crematie van Engels. Hij hield er ook een korte toespraak.⁽¹⁸⁾

Naast de BWP hadden ook andere socialistische partijen ervoor geopteerd beide internationale congressen in Parijs bij te wonen. Engels die zich actief had ingezet in de pogingen om de twee congressen te laten samengaan, volgde het verloop ervan met toenemende voldoening, omdat hij het 'marxistisch' congres als het meest succesvolle van de twee aanzag, in termen van het aantal deelnemers uit verschillende landen, terwijl de meerderheid op het 'possibilistisch' congres van Frankrijk en Groot-Brittannië afkomstig was.

Ook in de aanloop naar een volgend congres in Brussel zou hij alles in het werk stellen om het tot een fusie te laten komen.⁽¹⁹⁾ Ook hier had hij het moeilijk met de Belgen die hij van 'possibilisme' verdacht. Toch bleek dat binnen de BWP de krachten die streefden naar een eengemaakt internationaal congres de bovenhand zouden krijgen. Nadat het Trade Union Congres op zijn congres in Liverpool (1 - 6 september 1890) inging op de uitnodiging van de Belgische delegatie voor het congres in Brussel in 1891, kwam het tot een belangrijke principebeslissing. Engels mobiliseerde daarop zijn aanhang en hij slaagde erin om tijdens het SPD-congres in Halle in oktober 1890 een voorbereidende internationale conferentie te beleggen. Ook Anseele nam deel aan die bijeenkomst waarin de basis werd gelegd voor een gemeenschappelijk internationaal congres in 1891, zonder eventuele possibilistische bezwaren daartegen.

Na het congres van Parijs in 1889 - maar in feite onafhankelijk daarvan - kwam de internationale arbeidersbeweging tot een ontwikkeling die Engels tot een optimistische inschatting bracht van de verdere evolutie.

In Frankrijk kwam de 'marxistische' POF uit zijn isolement met de verkiezingen in het najaar 1889. Terwijl de FTSF zich in 1890 opsplijste, wist de POF zich te consolideren en zich in korte tijd te ontwikkelen tot de belangrijkste politieke kracht van de Franse arbeidersbeweging.

In Duitsland gaven verschillende grote stakingen in 1889 aanleiding tot een brede mobilisatie. De SPD groeide uit tot sterkste politieke partij (qua stemmenaantal ca. 20 %). Het 'Sozialistengesetz' had daarmee zijn onwerkzaamheid aangetoond en werd niet verlengd.

In Engeland kwamen de ongeschoolde arbeidskrachten in beweging, wat in 1889 de aanleiding was voor omvangrijke arbeidsconflicten waarin zich ook Eleanor Marx sterk engageerde. Dat was ook het geval voor de meidemonstraties van 1890 die uitgroeiden tot een massaal gebeuren (op 4 mei, namelijk de eerste zondag van mei. 1 Mei werd pas in juli 1889 als internationale strijddag gelanceerd door het internationaal socialistisch congres van Parijs). Daarop inhakend werd de Legal Eighth Hour and International Labour League opgericht, bedoeld als bundeling van de socialistische krachten in Groot-Brittannië (waar ze op termijn niet zou in slagen).

In de Verenigde Staten was met de Knights of Labor een omvangrijke organisatie met zowat 700.000 leden tot stand gekomen. Engels zag het als een teken van bewustwording van de Amerikaanse arbeiders die nu - vanuit de praktische ervaringen binnen de organisaties - eindelijk ook in staat moesten zijn de dogmatische socialistische groeperingen die tot dan toe de agenda bepaalden, aan de kant te zetten. In de briefwisseling van Engels uit die jaren (1889-91) komt deze opvatting duidelijk naar voor, hoewel een terugslag (onder meer in Groot-Brittannië bij de New Unions) in 1891 reeds merkbaar was.

Het Internationaal Socialistisch Congres van 1891 in Brussel was een succes voor de 'marxistische' strekking. Engels kon dus zonder probleem met Anseele corresponderen. Hij waardeerde hem blijkbaar; gaf vermoedelijk de voorkeur aan Anseeles politieke stellingname dan aan de meer radicale strekking binnen de Belgische arbeidersbeweging, en was - althans in die jaren - eerder voorstander van een vreedzame groei van de arbeidersbeweging dan van radicale actie. Zoals ook blijkt uit de reeds geciteerde brief aan Liebknecht van 9 maart 1890: "... wir [haben] für jetzt so friedfertig und gesetzlich wie möglich aufzutreten..."⁽²⁰⁾

De houding van Engels kan beslist niet zo eenvoudig bepaald worden, maar hij stond in die periode in het algemeen sceptisch tegenover radicale stromingen die zich toen in verschillende landen manifesteerden. De onderliggende reden daarvoor was zijn vrees voor een mogelijke oorlog en zijn gevolgen: "*Quant à la guerre, c'est pour moi l'éventualité la plus terrible [...] Mais une guerre où il y aura 10 à 15 millions de combattants, une dévastation inouïe, seulement pour le nourrir, une suppression forcée et universelle de notre mouvement, une recrudescence des chauvinismes dans tous les pays, et à la fin un affaiblissement dix fois pire qu'après 1815, une période de réaction basée sur l'inanition de tous les peuples saignés à blanc - tout cela contre le peu de chances qu'il y a que de cette guerre acharnée résulte une révolution - cela me fait horreur. Surtout pour notre mouvement en Allemagne qui serait terrassé, écrasé, éteint par la force, tandis que la paix nous donne la victoire presque certaine.*"⁽²¹⁾ Engels vreesde dat de radicale richtingen de haast zekere zege van het socialisme in gevaar zouden brengen. Een overwinning die hij in het komende decennium verwachtte. Vanaf eind jaren 1880 ontstonden inderdaad in verschillende landen tendensen die vaak als anarchistisch bestempeld werden, hoewel hun politiek niet zo

eenduidig was. De 'anarchisten' van Chicago waren er een voorbeeld van. Evenals de Parti Socialiste Révolutionnaire in België, of nog Ferdinand Domela Nieuwenhuis in Nederland die zich met zijn aanhangers in dezelfde richting bewoog. Daarnaast waren er ook de 'Jungen' in Duitsland, die zelfs een beroep deden op Engels' autoriteit, iets waartegen hij zich hevig verzette. Hij steunde daarentegen wel de linkse oppositie in Denemarken.

De Belgische context: de BWP en de strijd voor Algemeen Stemrecht

Naast de internationale context speelde ook de binnenlandse politieke situatie in België mee. De in 1885 opgerichte Belgische Werkliedenpartij speelde daarin een prominente rol. Zij maakte van de eis voor Algemeen Stemrecht haar belangrijkste strijdpunt.⁽²²⁾ Het ultieme actiemiddel daartoe was de algemene staking. Maar de interne discussie over de concrete inzet ervan zorgde voor onduidelijkheid. Aanvankelijk als toekomstig 'manoeuvre' gelanceerd, werd het door de radicale vleugel in de Waalse mijnbekkens aangegrepen als direct actiemiddel.

De nationale partijleiding probeerde te nuanceren en analyseerde de situatie vanuit de specificiteit van de diverse industrietakken: *"Le succès que l'idée de la grève générale avait acquis chez les mineurs était dû à la nature de leur travail et à leur grande misère. Leur détresse les disposait à toute entreprise désespérée. Puis, ils ne considéraient pas la grève générale comme une entreprise sans espoir. En effet, les mineurs, ainsi que les ouvriers extrayant la pierre, fabriquant la chaux et le fer, peuvent totalement ruiner l'industrie. La désertion des mines, l'extension des hauts fourneaux peuvent entraîner la perte de nombreux millions. Pour eux, il était donc clair que la grève générale aurait jeté la crainte parmi les industriels et les actionnaires et aurait engagé ceux-ci à réclamer du gouvernement le suffrage universel plutôt que de se laisser ruiner. Pour les districts houillers la tactique était praticable, mais la faute des mineurs consistait en ce qu'ils ne se rendaient pas compte de la situation des autres industries et des conditions dans lesquelles se trouvaient les ouvriers du restant du pays. Si une grève générale peut entraîner la ruine des maîtres des mines et des fourneaux, pour beaucoup d'autres industries elle peut être une occasion de se débarrasser de marchandises dont leur magasins sont bondés."*⁽²³⁾

De partijleiding stond op de rem met een rationele - marxistisch geïnspireerde - argumentatie gebaseerd op de regionale diversiteit. Maar de signalen die aanvankelijk uitgezonden werden waren ambigu, en gaven aanleiding tot verschillende interpretaties.⁽²⁴⁾ De radicale vleugel onder leiding van Defuisseaux⁽²⁵⁾ kwam daarmee tegenover de meer gematigde nationale partijleiding te staan. Het tendensconflict zou in 1887 aanleiding geven tot de afscheuring van de Parti Socialiste Républicain (PSR) waarbij heel wat Waalse groepen aansloten. De BWP verloor een derde van haar aanhang aan de PSR die van bij zijn stichting propaganda voerde voor een directe algemene staking. Het revolutionaire avontuur zou twee jaar later eindigen in een ophefmakend assisen-

proces tegen de leiders van de stakingsbewegingen. Tijdens dit proces werd dag na dag duidelijk dat de Belgische staatsveiligheid een belangrijke rol speelde in de schoot van de PSR en verantwoordelijk was voor provocaties tijdens de door de partij afgekondigde algemene staking. De affaire groeide uit tot een politiek schandaal dat de katholieke regering in opspraak bracht. Alle beschuldigten werden ten slotte vrijgesproken.

De jonge BWP zou uiteindelijk versterkt uit deze episode komen. Ze slaagde erin de eenheid te herstellen en opnieuw aansluiting te vinden bij een belangrijk deel van wat ze als haar natuurlijke aanhang beschouwde in de Waalse mijnbekkens. Bovendien zag ze zich bevestigd in haar initieel standpunt met betrekking tot de algemene staking: het was een belangrijk middel in de strijd voor Algemeen Stemrecht, maar de aanwending ervan moest weloverwogen gebeuren en goed georganiseerd zijn.

Anseele was een van de protagonisten van deze visie.⁽²⁶⁾ Op het buitengewoon BWP-congres over de kwestie in augustus 1887 was hij erin geslaagd een resolutie in die zin goedgekeurd te krijgen. De algemene staking werd omschreven als: *"un puissant moyen pour forcer le gouvernement à accorder aux ouvriers le suffrage universel"*. Maar meteen werd eraan toegevoegd: *"une telle entreprise ne peut réussir qu'à la condition d'être sérieusement organisée"*.⁽²⁷⁾ Eveneens op voorstel van Anseele werd het principe aanvaard van de algemene staking die simultaan in andere landen zou losbarsten. Een duidelijke vlucht naar voor, die in combinatie met de bepalingen van de resolutie (*"goed georganiseerd"*) de praktische mogelijkheid van een algemene staking op de lange baan schoof.

De verdere uitbouw van goed gestructureerde organisaties was dus van primordiaal belang. Binnen dit concept speelden de socialistische coöperatieve vennootschappen een centrale rol. De succesvolle Gentse Samenwerkende Maatschappij Vooruit wees daarbij de weg. Een roekeloos stakingsavontuur mocht die realisaties niet op de helling zetten.⁽²⁸⁾

De campagne voor Algemeen Stemrecht kreeg een nieuw elan met de organisatie van een betoging in Brussel op 10 augustus 1890. Tachtigduizend manifestanten legden er de Eed van Sint-Gillis af. Ze zwoeren er: *"onophoudelijk te strijden tot de dag waarop het Belgische volk, door de instelling van het Algemeen Stemrecht een vaderland zou veroverd hebben"*. De beweging kreeg brede weerklank en zou er geleidelijk in slagen de publieke opinie te mobiliseren.⁽²⁹⁾

De aanzet voor verdere actie werd gegeven door een buitengewoon BWP-congres in september 1890. De afgevaardigden kwamen er tot de conclusie dat de grote vreedzame acties te weinig resultaten hadden opgeleverd, waarna het standpunt van de partij met betrekking tot het principe van de algemene staking werd bevestigd. Nieuw was de aanduiding van de korte termijn waarin het ultieme wapen zou worden ingezet: *"(le congrès...) décide qu'il y a lieu d'adopter le principe de la grève générale et d'inviter tous les groupes ouvriers et démocratiques à tout mettre en oeuvre pour la préparer à aussi brève échéance que possible et pour la faire réussir lorsqu'elle sera décidée"*.⁽³⁰⁾

De voorstanders van de algemene staking die afstel na uitstel wilden vermijden, hadden aanvankelijk aangedrongen op een voorbereidingsperiode van maximum één jaar. Anseele had daarop een voorbereidingstermijn voor Vlaanderen van twee à drie jaar bepleit. Hij wees daarbij op het groot verschil in economische ontwikkeling in Vlaanderen en Wallonië en tegelijkertijd op de moeilijkheden die daaruit voortkwamen voor een socialistische actie in Vlaanderen: "... *Quand les charbonniers font grève, celle-ci finie, ils rentrent dans les fosses. On trouve pas chez vous suffisamment d'hommes pour les remplacer. La situation contraire existe dans les villes où se trouvent les petites industries et où les grévistes sont facilement remplacés. Le stock de charbon est nul. Les capitalistes ont besoin du travail des mineurs. Chez nous, le stock des marchandises est si considérable qu'il peut couvrir toute la région charbonnière; chez vous les chômeurs n'existent pas; chez nous des milliers de chômeurs courent affamés dans les rues. On dit que les ouvriers flamands sont moins malheureux que les mineurs. Grave erreur! Leurs salaires sont inférieurs, et de beaucoup, à ceux des travailleurs des mines; le mineur a 24 francs par semaine, l'ouvrier gantois 16 à 17 francs. Nous disons qu'il est insensé d'entamer une campagne pareille sans argent et sans pain.*"⁽³¹⁾ Het discours van Anseele maakte indruk. Hoewel de vertegenwoordigers van de Waalse mijnbeekens een duidelijke datum voor de algemene staking hadden verwacht, zagen zij daar omwille van de eenheid van de beweging van af: "*Quelque douloureux que soit l'abandon de la date que les Borains demandent, je m'y rallie, parce que j'espère que ce sera dans un bref délai. Il faut maintenir l'union.*"⁽³²⁾ Anseele die de loyaliteit van de Gentenaars tegenover de partij had onderstreept ("*quoi qu'il arrive*") repliceerde daarop dat hij alles in het werk zou stellen opdat de staking toch binnen het jaar zou kunnen plaatsgrijpen. Het was duidelijk dat ondanks de interne discussie het ultieme wapen van de algemene staking in stelling werd gebracht.

De actie zou zich vanaf november 1890 kristalliseren rond het voorstel tot herziening van de kieswet, ingediend door de progressistische volksvertegenwoordiger Janson. De regering stemde er onder druk van de omstandigheden in toe om het voorstel in overweging te nemen, maar verder kwam het niet.

In die context werd het buitengewoon BWP-congres van april 1891 weer voor het probleem geplaatst van het uitvaardigen van de algemene staking. De klassieke opdeling tussen voor- en tegenstanders werd ook nu weer overbrugd door een compromis: geen onmiddellijke staking, maar de dag waarop het parlement de herziening van de kieswet uitdrukkelijk zou afwijzen, wordt de actie gelanceerd.

Uiteindelijk zouden de arbeiders op 1 mei 1891 de knoop zelf doorhakken en de beweging voor Algemeen Stemrecht in een stroomversnelling doen terechtkomen. In de Waalse mijnbeekens werd op die dag een solidariteitsactie met de stakingsbeweging in Westfalen gelanceerd. Een spontane staking waaraan al snel de eis 'Algemeen Stemrecht' werd gekoppeld. Het aantal stakers lag tussen de honderd- en de honderdvijftig-duizend. Een aantal dat snel zou toenemen met de uitbreiding van de beweging tot de

metaalindustrie en ook tot Brussel en Gent waar de dokwerkers de beweging ondersteunden door hun weigering om 'vreemde' kolen te lossen.⁽³³⁾ De actie zette zich gedurende drie weken door. De BWP steunde de staking maar toen de regering toegaf en de kamercommissie op 20 mei het principe van de herziening van de grondwet aanvaardde, werd de beweging opgeschort.⁽³⁴⁾ Met deze overwinning bleek dat de radicale aanpak loonde. De radicale vleugel won daarmee aan invloed binnen de BWP en drukte op een nieuw congres van de BWP in februari 1892 de beslissing door om over te gaan tot de algemene staking indien de nieuwe wetgevende Kamer⁽³⁵⁾ het Algemeen Stemrecht zou verwerpen. Daarmee ging de partij nog verder dan voorheen; de regering werd voor de keuze geplaatst: Algemeen Stemrecht of algemene staking. De besprekingen in de kamercommissie gelast met de voorstudie van de kieswijziging, bleven aanslepen en toen het principe van het Algemeen Stemrecht op 3 november 1892 werd afgewezen, leek een krachtproef onafwendbaar.

Op het congres van 2 en 3 april 1893 stuurde de gematigde tendens binnen de BWP nog aan op uitstel, maar toen het parlement op 11 april de commissie volgde in haar afwijzing van het principe van de politieke democratie, gaf de Algemene Raad van de BWP het bevel tot algemene werkstaking: *"Appel au Peuple. La Constituante a rejeté le suffrage universel. Le Peuple ne peut accepter cette décision. Le Conseil Général du Parti Ouvrier, confirmant ses déclarations précédentes, déclare qu'il y a lieu de recourir à la grève générale immédiate."*⁽³⁶⁾ De eerste door de BWP uitgeroepen politieke staking kende grote navolging, niet alleen in de mijnbekkens, maar ook in steden als Brussel, Gent⁽³⁷⁾ en Antwerpen. Op haar hoogtepunt mobiliseerde zij een kwart miljoen stakers. De reactie van de ordestrejdkrachten die geweld gebruikten tegen de massale betogingen, maakte de staking ook tot een van de bloedigste uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Er vielen doden in Jolimont, Mons en Borgerhout. Daarmee nam de stakingsbeweging een dramatische wending en op 18 april aanvaardde de BWP het compromis van het Algemeen Meervoudig Stemrecht dat die dag ter vervanging van het cijnskiestelsel door de Kamer werd goedgekeurd. De algemene staking werd dezelfde dag nog afgeblazen. De BWP zag de regeling als een eerste overwinning en kondigde meteen aan de strijd voor het Algemeen Stemrecht voort te zetten. Het zou nog meer dan twintig jaar duren voor ze die doelstelling gerealiseerd zag.

- (1) *Karl Marx/Friedrich Engels Gesamtausgabe*, vol. 1, Berlin, 1975. Voor een introductie bij het MEGA-project, zie: J. ROJAHN, Und sie bewegt sich doch! Die Fortsetzung der Arbeit an der MEGA unter dem Schirm der IMES. In: *Marx-Engels-Studien*, (1994)1, p. 5-31, meer bepaald p. 5-9; verschillende artikels in dit tijdschrift analyseren de inspanningen om de best mogelijke voorwaarden te creëren voor de nieuwe onderneming, zie bijvoorbeeld de artikels van R. DLUBEK in (1994)1 en M. HUNDT in 1995/1 en van dezelfde auteurs in *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung*. Neue Folge 1992 and 1993; G. CALLESEN, A Scholarly MEGA Enterprise. In: *Brood & Rozen*, (2002)4, p. 76-89.
- (2) Er zijn verschillende biografieën van Engels gepubliceerd. De discussie over zijn rol in de ontwikkeling van het marxisme bereikte een nieuw hoogtepunt naar aanleiding van de 100e verjaardag van zijn overlijden in 1895, zie bijvoorbeeld *MEGA-Studien*, 1996/2 met de bijdragen van een conferentie in Wuppertal, 1995. Hoewel enigszins gedateerd blijft de biografie van Gustav Mayer een standaardreferentie: G. MAYER, *Friedrich Engels. Eine Biographie*, vol. 1-2, Den Haag, 1934. Het werk kende verschillende heruitgaven, de laatste editie dateert van 1975. Een Engelse versie werd in 1936 (Londen) gepubliceerd en in 1969 (New York) opnieuw uitgegeven.
- (3) Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief nummer 60, Edward Anseele sr. & jr. Naar aanleiding van deze bijdrage werden diverse mogelijke zoekpistes nagetrokken naar de ontbrekende brieven van Engels. Helaas bleven die alle zonder resultaat.
- (4) Zoals blijkt uit zijn brief aan August Bebel op 30 April 1883, *Marx Engels Werke*, vol.36, Berlin 1967, p. 21-22.
- (5) Engels aan Laura Lafargue, 27 August 1889, *Karl Marx/Frederick Engels Collected Works*, vol. 48, London, 2001, p. 367/368.
- (6) Zie o.m. L. BERTRAND, *Histoire de la Démocratie & du Socialisme en Belgique depuis 1830*, Bruxelles, 1906-1907; J. GRANDJONC, *L'Atelier Démocratique*, Bruxelles (1846-1848). A la recherche d'un journal introuvable. In: *MEGA-Studien*, (1997)1, p. 79-110; *Documents relatifs aux militants Belges de L'Association Internationale des Travailleurs*. Correspondance 1865-1872. Textes réunis, établis et annotés par Daisy Eveline Devreese, Leuven/Brussel, 1986; D. DE WEERDT, *De Belgische socialistische arbeidersbeweging op zoek naar een eigen vorm 1872-1880*, Antwerpen, 1972.
- (7) G. VANSCHOENBEEK, Anseele Edward. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 1998; G. VANSCHOENBEEK, Anseele Edward. In: *Dictionnaire biographique des militants du mouvement ouvrier en Belgique*, 1995; G. VANSCHOENBEEK, Anseele Edward. In: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, deel XIII, 1990. Zie ook: L. BERTRAND, *Edouard Anseele, sa vie, son oeuvre*, Brussel, 1925; L. VAN LAETHEM, *Doorheen het leven van Edward Anseele*, Brussel, 1931; P. KENIS, *Het leven van Edward Anseele*, Gent, 1948; G. DE BEUCKELAERE, *Een bijdrage tot de biografie van Edward Anseele tot 1894*, RUG, 1967.
- (8) Anseele stond in voor de vertaling van *Germinal* van Emile Zola dat in 1885 in feuilletonvorm verscheen in de krant *Vooruit*. Voorheen publiceerde hij zelf *Voor 't volk geofferd*, Gent, 1881 en *De Omwenteling van 1830*, Gent, 1882. Zijn toenemende politieke engagementen betekenden het einde van zijn literaire activiteiten; L. BERTRAND, *Edouard Anseele, sa vie, son oeuvre*, Bruxelles, 1925, p. 107.
- (9) G. VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*, Gent, 1995.
- (10) *Wilhelm Liebknecht Briefwechsel mit Karl Marx und Friedrich Engels - Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung*, Band V, The Hague, 1963, p. 367.
- (11) In verband met de congressen van Parijs en de totstandkoming van internationale samenwerking tussen de verschillende arbeidersorganisaties, zie in het bijzonder: M. BÜRGI, *Die Anfänge der Zweiten Internationale. Positionen und Auseinandersetzungen 1889-1893 - Quellen und Studien zur Sozialgeschichte*, Band 16, Frankfurt/New York, 1996. We nemen zijn analyse over van de gedeeltelijke antagonistische ontwikkeling van de internationale arbeidersbeweging.
- (12) M. CRICK, *The History of the Social Democratic Federation*, Keele: Keele University Press, 1994, p. 58-59.
- (13) F. ENGELS, Au Conseil National du Parti Ouvrier Français. In: *Karl Marx/Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA²)*, Erste Abteilung, Band 31, *Friedrich Engels: Werke, Artikel, Entwürfe Oktober 1886 bis Februar 1891*, Berlin, 2002, p. 287.
- (14) Friedrich Engels aan Laura Lafargue, 9 september 1889. In: *Friedrich Engels, Paul et Laura Lafargue Correspondance*, deuxième tome, Paris, 1956, p. 324.
- (15) Friedrich Engels aan Wilhelm Liebknecht 16. april 1888. In: *Wilhelm Liebknecht Briefwechsel [...]*, Band V, p. 316 f.

- (16) Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky - Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung, Band I, Wien, 1955, p. 244.
- (17) Ondanks het feit dat Eleanor Marx hem haar minder gunstige indruk meegaf: "Anseele, as I told you, I talked with yesterday. I may be quite wrong, but I always fancy - I fancied the same at Paris last year - he rather fights shy of us, and he always looks like a man who hasn't a very good conscience about something or other." Eleanor Marx schreef dit vanop het SPD-congres in Halle 12-18 oktober 1890. Y. KAPP, *Eleanor Marx*, Volume II. *The Crowded Years (1884-1898)*, London, 1976, p. 408.
- (18) Y. KAPP, *Eleanor Marx* [...], p. 598. „Short speeches were made by... Sam Moore, Aveling, Liebknecht, Lafargue, Bebel, Anseele of Belgium and Van der Goes of Holland." Zie ook: Vooruit, 07/08/1895, p. 1: aankondiging van het overlijden van "Frederik" Engels, en Vooruit, 15/08/1895, met een kort verslag van de begrafenisplechtigheid in Londen, waarin melding van "de redevoering van Anseele in naam van de Belgische socialisten".
- (19) Alle publicaties van Engels betreffende die thematiek werden opgenomen in: *Karl Marx/Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA²)*, Erste Abteilung, Band 31, *Friedrich Engels: Werke, Artikel, Entwürfe Oktober 1886 bis Februar 1891*, Berlin, 2002; terwijl zijn correspondentie uit die periode in: *Karl Marx/Friedrich Engels Werke (MEW)*, Band 37, Berlin, 1967 of in: *Karl Marx/Friedrich Engels Collected Works (MECW)*, vol. 48 und 49, London, 2001, terug te vinden is.
- (20) *Wilhelm Liebknecht Briefwechsel*, [...], Band V, p. 367.
- (21) Friedrich Engels aan Paul Lafargue, 25 maart 1889. In: *Friedrich Engels, Paul et Laura Lafargue*, [...], deuxième tome, p. 226.
- (22) In België was een stelsel van cijskiesrecht van toepassing: enkel wie (hoge) belastingen betaalde had recht op een politieke stem. Zie voor de algemene context: L. BERTRAND, *Histoire de la Démocratie* [...]; M. LIEBMAN, *Les Socialistes Belges 1885-1914. La révolte et l'organisation*, Bruxelles, 1979 en specifiek in verband met de strijd voor Algemeen Stemrecht: C. RENARD, *La conquête du suffrage universel en Belgique*, Bruxelles, 1966.
- (23) *La Grève Générale* - Rapport présenté par le Conseil Général du Parti Ouvrier, Gand, 1888, p. 5.
- (24) In een manifest ter voorbereiding van de manifestatie van 15 augustus 1886 werd verklaard dat men zich bij een verbod moest: "organiseren om onze eisen af te dwingen door een ander middel: de Algemene Staking". C. RENARD, *La conquête du suffrage universel en Belgique*, Bruxelles, 1966, p. 78, en ook: p. 84, voetnoot 20.
- (25) Alfred Defuisseaux (1846-1901): advocaat, organiseerde de mijnwerkers van de Borinage. Oprichter van de Parti Socialiste Républicain (1887) die opriep tot algemene staking en zich afscheurde van de BWP. Zou na het mislukken van dit radicaal avontuur terugkeren naar de BWP en er in 1894 een van de eerste volksvertegenwoordigers van worden. Auteur van de ophefmakende *Volkscatechismus*, een propagandabrochure die in 1886 over het hele land verspreid werd op meer dan 200.000 exemplaren (in het Frans *Le Catéchisme du Peuple*, Bruxelles, 1886; en in Nederlandse vertaling *De groote Volkscatechismus*, Gent, 1886). Hij legde er in simpele vraag- en antwoordvorm de essentie van de strijd voor Algemeen Stemrecht uit. Het leverde hem een proces op waarin hij verantwoordelijk werd gesteld voor de onlusten van 1886 en een veroordeling tot twee maal zes maand gevangenisstraf.
- (26) In 1886 kwam de Gentse Coöperatie Vooruit de stakende mijnwerkers van de Borinage te hulp. Een feit dat propagandistisch grote weerklink kende.
- (27) *Le Peuple*, 16/08/1887, p. 1. Resolutie goedgekeurd in afwezigheid van de aanhangers van Defuisseaux die de zaal hadden verlaten na een procedure-incident.
- (28) De aanhangers van Defuisseaux formuleerden in dat verband zware kritiek op de rol van de coöperaties, C. RENARD, *La conquête* [...], p. 88.
- (29) C. RENARD, *La conquête* [...], p. 95.
- (30) *Le Peuple*, 15/09/1890, p. 1.
- (31) *Le Peuple*, 15/09/1890, p. 1.
- (32) *Le Peuple* [...], Verklaring op het congres door Léon Defuisseaux, cf.: C. RENARD, *La conquête du suffrage universel en Belgique*, Bruxelles, 1966, p. 98.

- (33) Algemene werkstaking der Dokwerkers. In: *Vooruit*, 11/05/1891, p. 3/II. Zie in dit verband brieven 5 en 6 waarin Anseele de internationale solidariteit met de actie van de Gentse dokwerkers in mei 1891 via Engels probeert vorm te geven. De manier waarop hij die beweging stevig in de hand hield, illustreert de houding van Anseele tegenover de algemene staking. Toen ongewild ook in andere Gentse bedrijven stakingen uitbraken, pareerde Anseele die mogelijke uitbreiding met de organisatie van een referendum (onder de aangesloten leden) over de algemene staking. Dit leverde slechts een minderheid op voor onmiddellijke actie (1300 op 4100 stemmen): G. VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent [...]*, p. 29.
De staking bleef in Gent dus beperkt tot een solidariteitsactie van de dokwerkers.
- (34) Zie in verband met deze fase in de strijd om Algemeen Stemrecht: L. BERTRAND, *Histoire de la Démocratie [...]*, p. 475-478; L. DEFUISSEAU, *De Schanddaden van het Cijnskiestelsel*, Gent, 1891, p. 663-664.
- (35) De kieswet kan als onderdeel van de grondwet enkel gewijzigd worden door een nieuwe, daartoe opzettelijk verkozen Kamer.
- (36) *Le Peuple*, 12/04/1893, p. 1.
- (37) In Gent werd er na een beslissing van de BWP vanaf 13 april 1893 enthousiast gestaakt, in tegenstelling tot 1891 toen alleen de dokwerkers hun solidariteit betuigden met de stakende mijnwerkers (zie voetnoot 4 bij brief 5). Aanvankelijk waren er 10.000 stakers, een aantal dat zou aangroeien tot maximum 20.000 op 16 april. Massameetings en demonstraties trokken duizenden deelnemers. Na het uitvaardigen van een samenscholingsverbod werd de sfeer grimmiger. Er waren relletjes waarbij verschillende gewonden vielen en 12 personen werden aangehouden. Na het besluit van de Landelijke Raad van de BWP om de staking te beëindigen, werd het werk vanaf 19 april hervat. Diverse fabrieken weigerden evenwel stakers terug aan het werk te stellen. Ontmoediging bij de stakers om de bekomen resultaten leidde tot een ledenverlies bij de Socialistische Katoenbewerker, cf. W. STEENHAUT, *Stakingen te Gent 1872-1902*, Gent, 1970, p. 351 e.v.

Brief 1

Edward⁽¹⁾Anseele aan Friedrich Engels in London
Gent, Zaterdag, 4 juli 1890⁽²⁾
Gand 4/7/90

Monsieur,⁽³⁾

Le mouvement socialiste marche très bien à Gand,⁽⁴⁾ mais les catholiques⁽⁵⁾ commencent à s'organiser fortement et à [sic] Belgique, ce sont eux notre véritable et redoutable ennemi. Dans les journaux ils parlent toujours de l'organisation de la production, de la protection des travailleurs au moyen-âge, alors que l'Eglise régnait sur presque tous les peuples.

Dans notre littérature flamande rien n'existe à ce sujet, ne connaissez-vous pas un ou plusieurs ouvrages français sérieux dans lesquels nous pourrions trouver l'explication de l'organisation du travail au moyen-âge et aussi les privilèges dont disposait l'Eglise et la manière dont elle dominait des propriétés et ses peuples. Ce règne doit avoir été exécrable, car comment expliquer alors les révoltes terribles des paysans et citadins flamands non seulement contre les nobles mais aussi contre les prêtres au 13 et 14 siècles?⁽⁶⁾ Ne pourriez-vous pas nous donner le titre d'un ou plusieurs ouvrages traitant cette question?⁽⁷⁾

Les libéraux nous attaquent aussi et disent que la loi et la valeur de Marx a été cent fois réfutée.⁽⁸⁾ Nous ne connaissons concernant ces fameuses réfutations que la brochure de le [sic] Berliner ArbeiterBibliothek: Die Marx'sche Werththeorie von Fischer.⁽⁹⁾ Existe-t-il en français ou en allemand encore d'autres ouvrages concernant cette question?

Espérant recevoir une réponse favorable et prompte nous vous remercions d'avance et vous saluons sincèrement.

E. Anseele
Vooruit. Marché au fil.

- (1) Over de schrijfwijze van zijn voornaam was Anseele eerder pragmatisch. In de officiële documenten en de meeste publicaties staat 'Edouard' geschreven, maar naast deze officiële schrijfwijze komt ook 'Edward' en een enkele keer 'Eduard' voor. Gaandeweg zou de vernederlandste weergave meer ingang vinden. Voor zijn tijdgenoten was dit evenwel geen punt. Ze kenden hem veelal onder de populaire roepnaam 'Eedje'.
- (2) IISG, Marx-Engels-archief I.95. Met dank aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsterdam) dat toestemming verleende voor de publicatie van de brieven.
- In zijn eerste brief richt Anseele zich tot Engels met een duidelijke vraag om informatie en met de bedoeling zijn bijdragen in de krant *Vooruit* te documenteren. Als autodidact ging hij bij Engels te rade voor een verruiming van zijn bibliografische kennis, in eerste instantie inzake de katholieke visie op de sociale kwestie. Daarnaast was er nog een precieze vraag over de marxistische waardetheorie. De directe aanleiding voor de brief aan Engels ligt trouwens in een reactie op een artikel van Anseele door de Gentse liberale krant *La Flandre Libérale*. Vanaf 7 juli gaat Anseele op de frontpagina van de *Vooruit* in een tiental bijdragen (tot 4 augustus 1890) een polemiek aan met de liberale krant over de marxistische waardetheorie onder de titel *Wat is kapitaal?* (Kaakslagen aan La Flandre. In: *Vooruit*, 01/07/1890, p. 1/I-IV; Aan M.R. van de 'Flandre'. In: *Vooruit*, 07/07/1890, p. 1/I-III; Antwoord aan M.R. uit de 'Flandre Libérale'. In: *Vooruit*, 19/07/1890, p. 1/II-IV; De Theorie der Waarde. In: *Vooruit*, 22/07/1890, p. 1/III-IV; Wat is kapitaal? In: *Vooruit*, 23/07/1890, p. 1/III-IV; *Vooruit*, 24/07/1890, p. 1/III-IV; *Vooruit*, 25/07/1890, p. 1/II-III; *Vooruit*, 26/07/1890, p. 1/II-IV; *Vooruit*, 28/07/1890, p. 1/III-IV; *Vooruit*, 29/07/1890, p. 2/I-II; *Vooruit*, 30/07/1890, p. 2/I-III; *Vooruit*, 31/07/1890, p. 2/I-III; *Vooruit*, 04/08/1890, p. 1/II-IV). Zijn betoog is doorspekt met verwijzingen naar onder meer Adam Smith, Kleinwachter (*Grondslagen en Doel van het zogenaamd Wetenschappelijk Socialisme*), en Proudhon (*De ellende der wijsbegeerte*). Op geen enkele manier verwijst hij naar de documentaire bijdrage die Engels zou geleverd hebben. Dat blijkt ook praktisch onmogelijk geweest te zijn: uit een annotatie van Engels (die van 1 tot 26 juli op reis was in Noorwegen – cf. zijn brieven van juli tot september 1890 in *MEW*, vol.37 of *MECW*, vol. 48) op het originele document kunnen we afleiden dat hij pas op 5 augustus een antwoord stuurde naar Anseele. *La Flandre Libérale* sluit uiteindelijk de discussie af omdat die misschien "wat al te wetenschappelijk is". (*Exagérations socialistes*. In: *La Flandre Libérale*, 19/06/1890, p. 1/III-IV; 02/07/1890, p. 1/III; 10/07/1890, p. 1/II-IV; 24/07/1890, p. 1/II-III).
- (3) Uit de afstandelijke aanspreektitel "*Monsieur*" blijkt respect voor de theoreticus van het marxisme die een grote morele autoriteit uitstraalde. Die autoriteit was trouwens op expliciete wijze tot uiting gekomen naar aanleiding van de allereerste ontmoeting tussen Anseele en Engels in Londen in december 1888. Op de terugweg van het Internationaal Vakbondcongres in Londen bracht Anseele samen met zijn Gentse kompaan Edmond Van Beveren (1852-1897) een bezoek aan Friedrich Engels. Zij waren evenwel vergezeld door Adolphe Smith-Headingley, journalist en tolk op internationale congressen en zowat de go-between tussen de SDF en de possibilisten. In zijn artikelen nam hij duidelijk stelling tegen de aanhangers van Marx. Hij werd door Engels prompt de deur gewezen. Het onderhoud met de Gentse delegatie begon dus in elk geval met een valse noot. Friedrich Engels aan Paul Lafargue, 4 december 1888 en Friedrich Engels aan Sorge, 12 januari 1889. In: *MECW*, vol. 48, Frederick Engels. Letters January 1887 July 1890, p. 239 en 252.
- Berichten in de Gentse socialistische krant *Vooruit* uit die periode wijzen op de goede relaties met de SDF: "Onze goede vriend N.W.Lee, secretaris van de wakkere SDF" die regelmatig berichten doorstuurde. (*Vooruit*, 05/12/1888, p.1).
- (4) Het is moeilijk om harde cijfers te geven omtrent de omvang van de Gentse socialistische beweging in die periode. Feit is dat de beweging in nauwelijks tien jaar (1885-95) uitgroeide tot een wijdvertakte massabeweging met duizenden leden die op de electorale steun kon rekenen van 2/3 van de arbeiderspopulatie. Ze stond trouwens aan de vooravond van een doorbraak (1893-96) voor zowel coöperatie (10.000 leden), vakbonden (12.000 leden) als mutualiteit (35.000 verzekerden).
- Cf. G. VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent [...]*, p. 67 en p.146. Zie ook: AVANTI, *Een terugblik. Proeve eener geschiedenis der Gentsche arbeidersbeweging gedurende de XIXe eeuw*, Gent, 1935, p.123 e.v. (*Strijd en uitbreiding*).
- (5) Met de verkiezingsoverwinning van 1884 kwam de katholieke partij in België aan de macht. Ze zou voor een periode van 30 jaar onafgebroken regeringspartij blijven en de belangrijkste tegenstander vormen in de democratische strijd voor Algemeen Stemrecht. De liberale partij verloor niet alleen een belangrijk gedeelte van haar rechtse kiezers maar had ook af te rekenen met de afscheuring van een progressieve vleugel. Cf. C. RENARD, *La conquête [...]*, p. 73.

- (6) Anseele refereert hier aan de toen gangbare denkbeelden van het corporatisme die in de periode van de Congressen van Luik (1886-1890) een belangrijk gegeven vormden in de katholieke benadering van de 'sociale kwestie'. De Gentse katholieke krant *Le Bien Public* was er een spreekbuis van en de politicus Georges Helleputte (1852-1925) wierp zich op als de belangrijkste verdediger van de christelijke en gemengde corporaties die patroons en werklieden verenigden en in staat geacht werden sociale confrontaties te ontzenuwen zonder de beroepsbelangen te schaden. Die denkbeelden genoten vooral bijval in Vlaanderen - waar men nog aanknoping vond met bestaande Ancien Régime-structuren - maar ze gingen voorbij aan de industriële realiteit en de proletarisering. Anseele zag het blijkbaar wel als een reële uitdaging en ging op zoek naar een documentair houvast om - via de krant *Vooruit* - deel te nemen aan het debat daaromtrent. Kort daarop, met de afkondiging van de encycliek *Rerum novarum* (in mei 1891), zou de christelijke arbeidersbeweging haar 'handvest' krijgen en als 'antisocialistische' beweging een zelfstandige ontwikkeling doormaken (zie E. GERARD, *De Christelijke Arbeidersbeweging in België 1891-1991*, deel I, Leuven, 1991, p. 62 e.v.). Deze algemene vraag van Anseele met betrekking tot de visie van de katholieken op de arbeidersorganisatie zou in juni-juli 1890 geen onmiddellijke weerslag krijgen in de krant *Vooruit*. Het is een thematiek die hem intens en nog lang zal bezighouden (zo blijkt uit de documentaire bundels in zijn archief en de vele geannoteerde publicaties in zijn bibliotheek).
- (7) Tot voor enkele decennia nog zagen marxistische historici in de middeleeuwse stedelijke opstanden de voorafspiegeling van de klassenstrijd. Zie ook: F. ENGELS, *Der deutsche Bauernkrieg*. In: *Karl Marx/Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA²)*, Erste Abteilung, Band 10, Berlin, 1977. Voor een algemene benadering van de vraagstelling zie: G. BERINGS en M. CARLIER, *De Middeleeuwse revoltes*. In: *Morgen wordt het beter... Zeven Revoluties?* Brussel: UFSIA, 1989, p. 3-17. En: W. BLOCKMANS, *Revolutionaire mechanismen in Vlaanderen van de 13de tot de 16de eeuw*. In: *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, XIX(1974), p. 123-140. Daarin wordt aangegeven dat de Middeleeuwen geen revoluties in de ware betekenis hebben gekend. Wel zijn er talrijke opstanden geweest die voortvloeiden uit economische, sociale of politieke spanningen, maar geen enkele had de omverwerping van het bestaande sociaal-politieke systeem voor ogen. De objectieven waren minder hoog gegrepen. De resultaten, zo die al bereikt werden, waren navenant. En toch kunnen die revoltes in zekere zin als voorlopers beschouwd worden van de grote revoluties. Zo hebben ook de latere revolutionairen het aangevoeld. Er werd dikwijls verwezen naar de 'Middeleeuwse voorbeelden'.
- (8) *Exagérations socialistes*. In: *La Flandre Libérale*, 19/06/1890, p. 1/III-IV.
- (9) P. FISHER, *Die Marx'sche Werttheorie. Zur Einführung in das Studium von Marx*, Berliner Arbeiterbibliothek Heft 9 [I. Serie] 52 S., Berlin, 1889, herdruk 1890. Anseele kan die brochure gekend hebben van een korte maar zeer positieve recensie in *Der Sozialdemokrat*, London, nr. 6, 8 februari, p. 4. De brochure werd niet vertaald of gepubliceerd in België.

Brief 2

Edward Anseele aan Friedrich Engels in London
 Gent, Woensdag, 3 december 1890⁽¹⁾
 Gand 3/12/90

Mon cher Engels
 Londres

Je le [sic] écris de la plus haute nécessité de vous renseigner sur l'état actuel de la Belgique.

Vous savez qu'un grand mouvement à [sic] faveur du suffrage universel existe et a obligé la chambre de représentants de voter la prise en considération de la révision de la constitution.⁽²⁾ La discussion de la révision aura lieu au mois de février 1891, pensons-nous. Le mouvement est énorme; la bourgeoisie a peur et M. Giroul, député de Charleroi⁽³⁾, le plus grand bassin industriel du pays, avocat de toutes les grandes sociétés industrielles du pays de Charleroi, a dit à un reporter de l'Étoile belge⁽⁴⁾, le journal le plus lu de toute la Belgique, que, si le suffrage universel est refusé et la grève générale proclamée, que le cens électoral et la royauté elle-même sombrera. Cette déclaration, venant d'une telle personne, a eu un roulement, une influence énorme dans le pays. Nous avons adhéré à la grève générale parce que le mouvement en faveur de cette lutte suprême mais légale était général parmi les ouvriers des grands centres industriels et que nos membres - que nous avons consultés - sont certains que, si la grève éclate dans les Wallons⁽⁵⁾, que les grandes fabriques de Gand suivront. Bruxelles et Anvers s'étaient déjà, avant nous, déclarés favorables à la grève générale⁽⁶⁾, et nous [ne] pouvons pas, sous peine de mériter presque l'insulte de sacrifier la solidarité ouvrière à l'existence de nos coopératives, nous déclarer plus longtemps contre ou même neutre à un pareil mouvement.⁽⁷⁾

Nous croyons, et la plupart des journaux bourgeois sont d'accord là-dessus, que la révision sera votée et que nous n'aurons pas besoin de recourir à ce mouvement suprême. Si, contre l'attente de tout le monde, nous sommes contraints à la grève, nous le ferions avec fermeté.

Mais comme nous devons nous préparer à cette lutte, dans laquelle peuvent

sombrer nos institutions, le produit du travail de 20 ans de propagande et d'abnégation, comme elles peuvent tomber dans la débâcle les institutions qui aident nos ouvriers socialistes dans la lutte pour l'existence, nous avons pour suprême devoir de nous préparer fortement et de nous assurer que nous devons triompher.

Nous venons donc vous demander si vous ne connaissez personne à [sic] Angleterre ou dans un autre pays, qui voudrait nous prêter une bonne somme d'argent, 50 000,⁽⁸⁾ plus ou moins, à un intérêt raisonnable et contre bonne hypothèque. Notre généreux bailleur de fonds n'aurait rien à craindre pour son argent. Si nous perdons la lutte, cela veut dire, si nous n'avons pas le suffrage universel - les ouvriers rentrent au travail et nous continuerons notre coopérative, qui, maintenant, nous donne 30 000 frs. de bénéfice *net* par semestre. En quelques années nous pourrions facilement rembourser la somme prêtée. Nous le pourrions parce que l'exemple de solidarité et d'union de sacrifices pour la cause populaire aura plutôt fort augmenté le nombre de nos membres que de le diminuer.

Si nous gagnons, alors les membres afflueront en masse, nos bénéfices seront plus grands et nous pourrions facilement rembourser en un bref délai.⁽⁹⁾

Vous comprendrez, mon cher Engels, avec quelle impatience nous attendons votre réponse et que nous souhaitons de tout cœur, qu'elle soit vraiment favorable.

Si vous désirez encore d'autres renseignements, veuillez-vous les demander, nous sommes prêts à vous les donner.

Salutation sincère

E. Anseele

1) IISG, Marx-Engels-archief L 96.

(2) Cf. C. RENARD, *La conquête du suffrage universel en Belgique*, Bruxelles, 1966, p. 95 e.v.

(3) Giroul Lucien (1839-1917): volksvertegenwoordiger (1888-1892) voor de Liberale Partij, raadsman van belangrijke industriële ondernemingen in het bekken van Charleroi.

(4) Une Consultation. In: *L'Etoile belge*, vol. 41, nr. 330 - supplément (20 november 1890), p.3/I-III. Het dagblad van progressief liberale strekking ondersteunde de campagne voor Algemeen Stemrecht. In een interviewreeks publiceerde het het standpunt van verschillende prominente politici. Giroul toont zich geen principiële maar een pragmatische voorstander: de arbeiders maken zich volgens hem illusies, maar de beweging is niet meer tegen te houden. Een algemene staking zou de doodsteek kunnen betekenen voor de industrie (hij verwijst daarbij naar de evenementen van 1886) en zelfs de monarchie en het voortbestaan van het land in gevaar brengen.

L'Etoile belge werd opgericht in 1850 en bestond tot de Eerste Wereldoorlog. Oplagecijfer voor 1890 is niet bekend, maar het was inderdaad een van de toonaangevende kranten van het land in die periode. Zie: A. VERMEERSCH, *Répertoire de la presse bruxelloise - Repertorium van de Brusselse pers (1789-1914)*, Paris/Leuven, 1965, deel I, p. 251-252.

(5) Cf. A. VERMEERSCH, *Répertoire [...]*.

(6) De beslissingen van de BWP kwamen tot stand op druk bijgewoonde en geanimeerde nationale congressen die elkaar tijdens de campagne voor Algemeen Stemrecht snel opvolgden. Anseele verwijst hier wellicht naar de tactische opstelling van de Brusselse afgevaardigde Jean Volders op het BWP-congres van september 1890. Hoewel hij niet tot de hardliners behoorde, sprak hij zich uit voor de algemene staking; omdat een betoging in Brussel volgens hem niet meer mogelijk was en het erop aankwam: "*d'entrer dans une voie nouvelle et d'adopter une tactique plus énergique*", cf. M. LIEBMAN, *Les Socialistes Belges 1885-1914. La révolte et l'organisation*, Bruxelles, 1979, p. 90. Le Congrès du 14 Septembre. In: *Le Peuple*, 15/09/1890, p. 1-2/I-IV; Congres voor Algem. Stemrecht. In: *Vooruit*, 15/09/1890, p. 2/IV, p. 3/I-II.

(7) Daarmee verantwoordt Anseele zich min of meer tegenover Engels voor zijn houding die overigens loyaal was tegenover de BWP. Engels was niet tegen het aanwenden van de algemene staking als actiemiddel in de klassenstrijd, maar hij was gekant tegen het onoordeelkundig gebruik van dit wapen, waarbij hij vooral dacht aan de gemakkelijke successen met een oproep op congressen. De beweging moest van onderuit groeien terwijl de partij de actie enkel kon kanaliseren en sturen. Hij had het dus moeilijk met de stakingsbewegingen in de Waalse steenkoolbekkens.

"*C'est le danger, dans le pays à passé révolutionnaire, que toute nouvelle région envahie par le socialisme est tentée de faire la révolution dans les 24 heures. Il n'y a pas la moindre nécessité de les lancer, au contraire, il faut les retenir. Surtout les Wallons ne comprennent que l'émeute, où ils sont presque toujours battus. Voyez les luttes des mineurs belges* [noot van de Franse uitgever van de briefwisseling: le 1er mai avait été le signal d'une grève générale de 100.000 mineurs et métallurgistes belges]; *organisation nulle ou à peu près, impatience irrépressible, donc défaite sûre.*" Friedrich Engels aan Paul Lafargue, 19 mei 1891. In: *Friedrich Engels, Paul et Laura Lafargue Correspondance*, tome troisième, Paris, 1959, p. 54-55. Anseele komt eigenlijk dicht in de buurt van die visie wanneer hij verwijst naar de gevaren voor de eigen instellingen en de noodzaak om de algemene staking goed voor te bereiden. In de Belgische context toont hij zich veeleer een tactische voorstander.

(8) Bedoeling van Anseeles schrijven is een onbevangen praktische vraag, waarbij hij de internationale solidariteit in de vorm van een hypothecaire lening probeert te gieten en dit contractueel en voorafgaand aan de staking. Het was een nieuwe benadering die geen positieve respons kreeg, noch van Engels, noch van de Duitse partijgenoten (We hebben niet kunnen verifiëren of de Britse vakbonden gecontacteerd werden). Anseele moet nochtans goede hoop hebben gehad op een positieve respons. Er was het spraakmakende en recente voorbeeld uit die tijd van de Londense dokstaking in 1889. De beweging werd gedragen door een brede solidariteitsactie vanuit Australië, die 30.000 pond opbracht en beslissend was voor de succesvolle afloop van het conflict.

Een ander praktisch voorbeeld van het functioneren van internationale solidariteit kwam een jaar later naar aanleiding van een staking van de tabaksbewerkeren van Hamburg (zie voetnoot bij brief 3). Daarenboven was er voordien al de aanzienlijke solidariteitsbijdrage van arbeiders uit Gent, Brussel en Antwerpen naar aanleiding van de verkiezingscampagne van de SPD in februari 1890. Cf.: Internationale Solidarität. Aus Gent wird uns geschrieben. In: *Der Sozialdemokrat*, London, (18 januari 1890)3, p. 2; Wahlfond Quittung. In: *Der Sozialdemokrat*, London, (18 januari 1890)3, p. 4 (Gent, Brussel); (8 februari 1890)6, p. 4 (Antwerpen); (15 februari)7 (Brussel). Het was Anseele die het geld vanuit Gent doorstuurde naar de redactie van *Der Sozialdemokrat* op 11 januari 1890 (IISG, Sign. H 36).

(9) Cf. G. VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent [...]*, p. 71-72.

Het is moeilijk een juist beeld te krijgen van de coöperatieve omzetcijfers. De beweging was in 1890 in volle ontwikkeling waardoor een zeker optimisme gewettigd was. Als gevolg van een indrukwekkende groei lag het ledental rond de eeuwwisseling omtrent de 7000, het zou voor de Eerste Wereldoorlog maximaal 9000 bedragen (op een totaal van 40.000 Gentse gezinnen). Er werd ook een indrukwekkend patrimonium uitgebouwd en het Gentse model zou als succesformule worden uitgedragen. Cf. H. DEFOORT, *De Derde Arm. Socialisme en Coöperatie in Europa voor 1914*, UGent, doctoraatsverhandeling, 2002.

Brief 3

Paul Singer⁽¹⁾ aan Friedrich Engels in London
Berlijn, Woensdag, 10 december 1890⁽²⁾
Berlin 10.12.90.
Lindenstrasse 44

Lieber Engels!

Die Belgier hatten sich bereits, ebenfalls durch Anseele, an uns gewendet, und neben der Hypothek auch noch die Zusicherung verlangt, daß wir in unserer Parteipresse eine Sammlung für den belgischen Generalstreik eröffnen werden.

Gestern Abend haben wir die Sache beraten und einstimmig beschlossen beide Forderungen abzulehnen.

Den Generalstreik halten wir - weil unausführbar - für Blödsinn; in Belgien einen allgemeinen Streik in Szene setzen, heißt die Revolution proklamieren und was sich daran knüpft hast Du in Deinem Brief an Anseele vollkommen richtig geschildert.⁽³⁾

Die von den Freunden verlangte Sammlung können wir aus wirtschaftlichen und politischen Gründen nicht machen; die Hypothek können wir nicht geben, weil wir unsere Mittel nicht festlegen können, und außerdem, ganz gegen unseren Willen, bei der Hamburger Cigarrenarbeitersaupperrung⁽⁴⁾ stark in Mitleidenschaft gezogen werden. Also wir vermögen in dieser Sache nichts zu thun und wenn die Belgier auf unseren Rath hören, dann lassen sie den Plan hübsch fallen, derselbe muß zum Unheil der Bewegung ausschlagen. Einliegend den Anseeleschen Brief;

mit herzlichen Grüßen

Dein Paul Singer

- (1) Paul Singer (1844-1911): werd in 1869 lid van de Sozialdemokratische Arbeiterpartei en militeerde actief in Berlijn. Een van de meest invloedrijke leden van de SPD. Lid van de Reichstag 1884 - 1911, sinds 1887 als fractievoorzitter, samen met August Bebel SPD-voorzitter 1890-1911. Voorzitter van de congressen van de Tweede Internationale in 1891, 1893, 1896 en 1907. Er is in verband met deze kwestie geen spoor terug te vinden in de SPD-archieven in het Archiv der sozialen Demokratie te Bonn van briefwisseling tussen de SPD en Anseele. Dit gedeelte van het SPD-archief is niet bewaard. Het IISG in Amsterdam bewaart een aantal brieven van Anseele in verschillende archieven, waaronder brieven (van hem) aan Wilhelm Liebknecht.
- (2) IISG, Marx-Engels-archief, L 5736. De brief van Engels als antwoord op het verzoek van Anseele (3 december 1890) ging verloren, maar deze brief van Singer geeft een indicatie van de opvolging door Engels. Daarom wordt hij opgenomen in deze presentatie.
- (3) De reactie van de SPD ligt volledig in de lijn van Engels' standpunt met betrekking tot de algemene staking. Dat was tenminste wat Engels werd medegedeeld.
- (4) In Hamburg was er van 23 november 1890 tot 13 maart 1891 een lock-out van de tabaksbewerkeren (en de sigarenmakers). Zie: *Die Hamburger Gewerkschaften und deren Kämpfe von 1865 bis 1890*. Zusammengestellt, bearbeitet und herausgegeben von Heinrich Bürger. Hamburg 1899, p. 422-446. Er kwam een internationale solidariteitsactie op gang en ook vanuit België stuurden vakgenoten hun bijdrage: Gent 120,96 mark, Essen 8,06 mark, Antwerpen 7770,74 mark (De zetel van de Internationale Tabaksbewerkerenassociatie was in Antwerpen gevestigd en de Engelse bijdragen werden via dit kanaal doorgestuurd). In vergelijking met andere landen betreft het evenwel aanzienlijke bedragen.

Brief 4

Edward Anseele aan Friedrich Engels in London
Gent, Dinsdag 17 maart 1891⁽¹⁾
Mon cher Engels,

Un bourgeois, philanthrope honnête⁽²⁾ me demande des renseignements sur les grandes cuisines économiques à Londres. Je sais qu'ils en existent [sic]; je crois même que l'Armée du Salut en a, ne pourriez-vous pas me donner ces renseignements, concernant prix de vente, des plats, leur contenu, le capital nécessaire pour monter de cuisines pareilles en grand?⁽³⁾

Merci d'avance et salutations sincères.

E. Anseele, Vooruit

Written to Salv. Army⁽⁴⁾
Head Quarters
24/3/91

No answer from S. A. - answered to
E.A. 3/4/91
Salv. Army Headquarters
Blackfriars (Bridge Street)

(1) IISG, Marx-Engels-archief, L 97.

(2) De (latere) contacten van Anseele in burgerlijke kringen blijken uit zijn archief en ook uit zijn gepubliceerde briefwisseling met Ernest Solvay, Belgisch grootindustrieel: *Ernest Solvay & Edouard Anseele: Lettres sur le productivisme et le collectivisme*, Bruxelles, 1900. Solvay zou de socialistische beweging daadwerkelijk gaan steunen. Onder meer met de financiering van het Comité voor Arbeidersopvoeding in 1911; zie: E. VANDERVELDE, *Le Cinquantenaire du P.O.B. 1885-1935*, Bruxelles, 1936, p. 306-307.

(3) Het is niet duidelijk of de formule van de gaarkeukens die naar aanleiding van stakingen in die periode in ons land opduiken, effectief geïnspireerd is op het voorbeeld van het Leger des Heils. Het idee van de gaarkeukens zal in Gent door de socialistische beweging worden uitgewerkt. Tijdens de algemene staking voor Algemeen Stemrecht van 1913 werden zogenaamde 'communistische' keukens ingericht in de verschillende BWP-wijkafdelingen. Het was een van de initiatieven van Anseele in het kader van een 'goede organisatie' van de algemene staking.

(4) De notities op het einde (in cursief) werden door Engels aangebracht op de originele brief. Zij tonen aan dat Engels ernstige pogingen deed om de gevraagde informatie te verkrijgen. Maar blijkbaar slaagde hij daar niet in. De archieven van het Leger des Heils werden grotendeels vernietigd tijdens de Tweede Wereldoorlog. In het Salvation Army International Heritage Center blijkt geen materiaal van voor 1950 bewaard gebleven. Er is zodoende geen spoor terug te vinden van de eventuele contacten met Frederick of Friedrich Engels.

Brief 5

Edward Anseele aan Julius Motteler in London
Gent, Zaterdag, 16 mei 1891⁽¹⁾

Gent, 16. Mei 1891
Telegramm

To Motteler⁽²⁾ 263 Strand London

Go immediately to engels [sic] with these please employ all your influence
by burns⁽³⁾ to assist us material as much and as quick as possible in general
strike dockers⁽⁴⁾

Anseele

- (1) IISG, Marx-Engels-archief, L 98. Dit telegram uit het Marx-Engels-archief was geadresseerd aan Julius Motteler met de duidelijke vraag om Engels te contacteren. Vandaar de opname ervan in deze bijdrage. Er zijn een aantal mogelijke verklaringen voor het feit dat Anseele het telegram naar Motteler stuurde en niet direct naar Engels. Geen enkele daarvan kan weliswaar steunen op een duidelijk bewijs; vandaar dat we geen uitsluitel geven daaromtrent. Vermelden we enkel dat Anseele contact had gehad met Motteler via de solidariteitsactie voor de Duitse verkiezingscampagne in januari 1889 (zie noot 8 bij brief 2).
- (2) Julius Motteler (1838-1907): textielarbeider, actief in de vroege arbeidersbeweging in Saksen. Lid van de Reichstag (1874-1878 en 1903-1907). Motteler was redactielid van het illegale partijblad *Der Sozialdemokrat* in Zürich (1880-1888) en Londen (1888-1890) en was een van de belangrijkste organisatoren van de clandestiene werking van de SPD in de periode van het 'Sozialistengesetz' (1878-1890). Engels' relatie tot Motteler was een beetje problematisch: enerzijds waardeerde hij zijn organisatorische vaardigheden, maar anderzijds had hij het moeilijk met zijn karakter (zie: Engels to Sorge, 29th May 1890, *MEGA*, vol. 49, p. 500-501). Motteler kon pas in 1901 terug naar Duitsland, na de afkondiging van een politieke amnestie. De redactie van *Der Sozialdemokrat* bevond zich in de gebouwen van de German Co-operative Publishing Co. Het telegram werd niet verstuurd naar dit adres, maar wellicht naar het privé-adres van Motteler. Het was de *Sozialdemokrat* die melding maakte van de solidariteitsacties naar aanleiding van de verkiezingscampagne van de SPD begin 1890 (zie brief 2, voetnoot 8). Anseele moet Motteler alleszins vanaf dan gekend hebben.
- (3) John Burns (1858-1943): machinetechnicus, actief lid van de SDF Verkozen in januari 1889 als lid van de London County Council. Een van de leiders van de Londense dokstaking van 1889. Hij speelde een beslissende rol in de ontwikkeling van het 'New Unionism': K. COATES & T. TOPHAM, *The History of the Transport and General Workers' Union*, I, p. 55-57, 60-61. Zijn contacten met Engels waren wisselvallig omdat het vertrouwen blijkbaar niet groot was (Engels to Sorge, 7th December 1889, *MECW*, p. 418).
- (4) Deze contactname met Engels kadert in de stakingsbeweging van mei 1891. Toen duizenden Waalse mijnwerkers in mei 1891 het werk neerlegden, besloten de Gentse socialisten - als eersten - om de nieuwe beweging voor Algemeen Stemrecht te ondersteunen met een staking van de dokwerkers. Die actie moest het gevaar tegengaan dat "de Engelse kolen het wellukken van de strijd onzer mijnwerkers zou beletten" (L. DEFUISSEAU, *De Schanddaden van het Cijnskiestelsel*, Gent, 1891, p. 663). Toch maakt het telegram enkel expliciet melding van de vraag naar materiële hulp. Het gebrek aan verdere bronnen (het pamflet waarvan sprake in de volgende brief dd. 29 mei 1891) laat ons niet toe om na te gaan of de vraag van Anseele verder ging in de richting van een boycot van het kolentransport.

Brief 6

Edward Anseele aan Friedrich Engels in London
Gent, Vrijdag, 29 mei 1891⁽¹⁾
Gand 29/5/91

Mon cher Engels

Mille fois merci des adresses envoyées.⁽²⁾

Des circulaires en anglais dont je vous envoie [sic] avec la présente une dizaine d'exemplaires - sont envoyées ce soir à toutes les adresses reçues.⁽³⁾

Nous espérons que cela produit quelque chose; car nos dockers en ont bien besoin.⁽⁴⁾

Si vous pouvez faire encore quelque chose - nous sommes si hardis de vous prier de vouloir bien le faire.

Le mouvement à [sic] Belgique monte très bien. Tout fait prévoir que nous aurons le suffrage universel en 1892 au plus tard et alors le mouvement prendra une extension colossale. Vous verrez.⁽⁵⁾

Espérant dans le succès de nos [sic] tentatives auprès des sociétés anglaises, nous vous remercions encore une fois et vous saluons.

E. Anseele

- (1) IISG, Marx-Engels-archief, L 99.
- (2) Het is niet bekend welke adressen Engels naar Anseele stuurde. We veronderstellen dat Anseele hem vroeg naar de adressen van Britse Trade Unions, met de bedoeling om hen aan te zetten tot solidariteit met de stakende dokwerkers. Een evidente poging vanuit de optiek van Anseele die er volgens Engels' getuigenis in slaagde om in 1889 de solidariteit vanuit België te organiseren naar aanleiding van de grote dokstaking in Londen. Zie: Engels aan Jules Guesde op 20 november 1889 (MECW, vol. 48, London, 2001, p. 412): *"When, during the [English] dock strike, we sent Anseele a telegram informing him that the employers were bringing in Belgian workmen, he immediately took the necessary action and his letters and telegrams [waarschijnlijk naar het stakingscomité] went a long way towards reviving the sometimes flagging spirits of the combatants."*
- (3) De omzendbrieven waarvan sprake konden niet teruggevonden worden. De facsimile reprint van alle congresdocumenten van de Tweede Internationale (zie: Congrès International Ouvrier Socialiste tenu à Bruxelles du 16 au 23 août 1891, vol. III, Genève, 1977) laat toe om de mogelijkheid uit te sluiten dat het zou gaan om circulaires in verband met het geplande internationaal socialistisch congres van Brussel. De context wijst duidelijk in de richting van een vraag naar solidariteit met de stakingsbeweging in Gent. Deze veronderstelling wordt ondersteund door de enkele vermeldingen in het blad van de socialistische dokwerkers van Gent. Er is in het juninummer sprake van een brief met steunbetuiging van de Londense Dockers Union ondertekend door secretaris Ben Tillet en voorzitter Tom Mann. Daarnaast is er de 25 frank steun "voor de strijdende dokwerkers" van James Keir-Hardie, woordvoerder van de Schotse mijnwerkersvakbond (in 1892 eerste onafhankelijk Labour-parlements lid). Solidariteit. In: *De Dokwerker – Orgaan uitsluitelijk aan de belangen van de dokwerkers gewijd*. 1(juni 1891)7, p. 4/1.
- (4) Anseele refereert hier aan de gevolgen van de staking voor de Gentse dokwerkers. Toen op 20 mei het principe van de grondwetsherziening (en de herziening van de kieswet) door de Kamer van Volksvertegenwoordigers werd aanvaard, werd de stakingsactie door de nationale partijleiding afgeblazen. Maar de Gentse dokwerkers kwamen er niet zonder kleerscheuren vanaf: hun leider Frans Temmerman zou vervolgd worden en veroordeeld tot twee maanden gevangenisstraf. C. RENARD, *La conquête [...]*, p. 123 e.v. en W. STEENHAUT, *Stakingen te Gent 1872-1902*, Gent, 1970, p. 333 e.v.
- (5) Deze overoptimistische inschatting typeert de manier waarop Anseele de uitdagingen van de socialistische beweging tegemoet zag. Zijn voorspelling zou pas twee jaar na de door hem vooropgestelde datum - en dan nog slechts zeer gedeeltelijk - gerealiseerd worden met het compromis van het Algemeen Meervoudig Stemrecht. De eerste verkiezingen met Algemeen Stemrecht (voor mannen) zouden in België pas 28 jaar later, na de Eerste Wereldoorlog, plaatsgrijpen.

Postkaart uitgegeven door het Espace Mémorial de l'Immigration Marocaine (EMIM) naar aanleiding van de veertigste verjaardag van de Marokkaanse aanwezigheid in België

Les Marocains dans l'industrie charbonnière belge

Karim Azzouzi, licencié agrégé en histoire contemporaine ULB

Afin de faire redémarrer l'industrie belge après la Deuxième Guerre mondiale, le gouvernement d'Union nationale, mené par Achille Van Acker, devait tout d'abord gagner la 'bataille du charbon'. A côté d'installations charbonnières vétustes, dangereuses et à faible rendement, il y avait surtout une énorme pénurie de main d'œuvre dans le secteur. Pour cette dernière raison le gouvernement fit appel à des travailleurs immigrés, dont des Marocains. A cette nécessité économique s'ajouta au cours des années 1960 une nécessité démographique, suite au vieillissement de la population belge. Déjà en 1962 le ministère de l'Emploi et du Travail décida de réduire à un mois le délai de résidence en Belgique exigé des travailleurs avant de pouvoir se faire rejoindre par leur famille. Dans cet article vous pouvez lire comment tout cela se passait avant et après les Accords belgo-marocains; tout sur le recrutement, la sélection, l'hébergement, la réunion avec la famille et bien plus.

Au lendemain de la Deuxième Guerre mondiale, nous nous trouvons face à une Belgique à reconstruire. Cette reconstruction nationale deviendra même la grande priorité du gouvernement d'Union nationale, avec à sa tête le socialiste Achille Van Acker. La reprise économique du pays dépendra essentiellement de la production de charbon. Cette industrie joue un rôle indispensable dans le développement du pays. La Belgique devra, pour pouvoir engendrer la relance des autres secteurs industriels, produire plus de 100.000 tonnes de charbon par jour. C'est ce qu'on appellera la *Bataille du charbon*. Cependant plusieurs difficultés subsistent. Parmi celles-ci, nous avons la vétusté et le manque de sécurité des installations charbonnières, le faible rendement des exploitations belges, mais aussi et surtout une pénurie de main-d'œuvre criante dans ce secteur. La bataille n'était donc pas gagnée d'avance.⁽¹⁾

La Belgique, pour pallier à cette pénurie, s'orienta vers une main-d'œuvre étrangère. Elle fera appel à des travailleurs italiens, grecs, espagnols mais aussi turcs et marocains. Ce sera le 17 février 1964 que sera signée la convention entre la Belgique et le Maroc. Ces accords ⁽²⁾ visaient, comme le précisait les textes, à *"faciliter le recrutement des travailleurs marocains pour les besoins des industries belges et soucieux de fixer les conditions de recrutement et de travail de ces travailleurs"*. ⁽³⁾ Cela ne signifiait aucunement que le recrutement des travailleurs marocains commençait à la signature de ces accords, mais qu'ils visaient à le faciliter.

Les années 1960 marqueront une sorte de tournant pour l'immigration. A côté des raisons économiques évoquées plus haut s'ajoutera une motivation démographique. Effectivement, suite au vieillissement généralisé de la population belge, le rapport Sauvy ⁽⁴⁾ préconisait de mener une véritable politique d'immigration visant à favoriser l'installation et l'intégration des travailleurs étrangers avec leur famille. ⁽⁵⁾ Ainsi, les travailleurs étrangers n'étaient plus seulement appelés pour combler la pénurie de main-d'œuvre mais également pour rétablir l'équilibre démographique.

Pour ce qui est de la main-d'œuvre marocaine dans l'industrie charbonnière belge, nous essaierons d'aborder tout au long de notre étude plusieurs aspects. Nous envisagerons pour cela quatre volets. Tout d'abord, nous mettrons en relief la politique de recrutement de cette main-d'œuvre et les différentes formes qu'elle pouvait endosser. Nous tenterons ensuite de cerner les critères de sélection et ce qui en motivait le choix. Un volet sera consacré à l'installation de ces travailleurs. Enfin, nous verrons quelques aspects de leur carrière de mineur et leur départ de la mine.

Un recrutement diversifié

Il est avant tout intéressant de distinguer les différentes formes que pouvaient prendre le recrutement de ces mineurs et d'en mesurer leur importance. L'étude de ces formes de recrutement nous permet de cerner les parcours divers qu'empruntèrent ces populations et qui pour nombre d'entre eux les amenèrent à la mine.

Quatre types de recrutement nous sont apparus lors de nos recherches. Nous distinguerons le recrutement officiel organisé par la Fédération des Associations charbonnières (Fédéchar) en collaboration avec le consulat de Belgique au Maroc. Nous nous attarderons également sur le recrutement en Belgique des 'touristes'. Nous tenterons de cerner son poids par rapport au recrutement officiel. Nous pouvons ajouter à cela le recrutement par débauchage et le recrutement que nous qualifierons d'informel.

Pour ce qui est du recrutement officiel, il convient d'envisager deux périodes. Celle qui précéda les Accords belgo-marocains datant du 17 février 1964 relative à l'occupation de travailleurs marocains en Belgique et celle qui suivit ces accords.

De l'embauchage individuel...

Très souvent, il arrive que nous assimilons le début de l'immigration marocaine à la date des Accords belgo-marocains alors qu'en réalité, cette immigration débuta peu avant ceux-ci. En effet, les archives de la Fédéchar nous informent de l'envoi par elle d'une mission à Casablanca peu avant le 15 avril 1963 qui, en relation avec le consulat général de Belgique y installa un bureau de Fédéchar. Cette mission débuta sa fonction déjà le 22 avril 1963⁽⁶⁾, autrement dit environ dix mois avant la signature des accords. Elle avait pour tâche de recevoir les premiers candidats mineurs, de procéder à une première sélection mais aussi d'organiser le départ des candidats retenus.⁽⁷⁾ Il est donc là véritablement question de premières vagues d'immigration de travailleurs marocains vers la Belgique. Ce recrutement prenait la forme d'embauchages individuels de travailleurs. Cette procédure était certes lente mais était la seule possible aussi longtemps qu'il n'y avait pas d'accord entre pays pour l'octroi d'un contingent. Malgré l'absence de cet accord, le ministère marocain du Travail accordait dans chaque cas particulier son approbation au départ de travailleurs munis d'un permis de travail et d'un contrat de travail.

Postuler à la mine, les différents canaux

Les Marocains posèrent leur candidature dans l'industrie charbonnière en usant de différents canaux. Nombre de candidatures furent envoyées par voie de courrier directement en Belgique à Fédéchar ou encore au consulat de Belgique à Casablanca. Ces candidatures étaient aussitôt renvoyées au bureau de Fédéchar à Casablanca qui avait pour tâche de convoquer les candidats mineurs afin de leur faire passer les tests de sélection. Nous pouvons constater, à titre d'exemple, à la vue du tableau qui suit, le nombre important de candidatures renvoyées au bureau de Casablanca par Fédéchar:

Mois (1964)	Janvier	Février	Mars	Avril	Mai	Juin	Juillet
Nb/candidatures	591	460	843	643	474	567	684

Source: Archives Fédéchar, Mission à Casablanca 1963-1968, 128/5

Il arrivait aussi que des candidatures étaient directement envoyées à des charbonnages belges. Il s'agissait sans doute de personnes connaissant quelqu'un qui y travaillait déjà.⁽⁸⁾ Généralement, la Fédéchar demandait à ces charbonnages de réorienter ces candidats vers le bureau de Casablanca.

La manière la plus traditionnelle de poser leur candidature était de se présenter en personne au bureau de Fédéchar à Casablanca. Les candidats s'inscrivaient et le bureau les convoquait à une date ultérieure pour leur faire passer les tests de sélection en respectant le plus possible l'ordre chronologique d'inscription des candidats.⁽⁹⁾ Re-

marquons qu'une priorité était accordée de manière implicite à ceux qui avaient déjà un membre de leur famille travaillant dans les mines en Belgique, tel qu'un frère ou un père.⁽¹⁰⁾

Nous pouvons imaginer l'afflux de personnes se présentant tous les jours devant les bureaux de Casablanca. Pour contenir le monde devant la porte, Emile Dubois, qui était à la tête de cette mission, dut faire appel aux services d'un 'aide-chaouch'. Il s'agissait d'un portier qui, selon les dires de Dubois, était devenu "*indispensable pour repousser les assauts des... demandeurs de travail*".⁽¹¹⁾

L'usage de la propagande

Tout comme pour les autres pays où la Fédéchar recruta des travailleurs, elle se chargea de faire diffuser des documents de propagande visant à inciter les habitants de ces pays à venir se porter candidat pour travailler dans les mines. Parmi ces documents, nous pouvons citer: *Venez travailler en Belgique comme mineur de fond*⁽¹²⁾ ou *Vivre et travailler en Belgique*.⁽¹³⁾ Ces brochures mettaient l'accent sur la bonne rémunération et le grand confort de vie qui les y attendaient. Il y est même conseillé aux candidats de se faire rejoindre par leur famille et les avantages qui en découlaient.⁽¹⁴⁾ Selon Evrard, le fait que la Belgique acceptait dès le départ le principe d'un certain regroupement familial, illustrait l'espoir que cela "*déterminerait les travailleurs migrants à s'installer sur son sol plutôt que chez ses voisins*".⁽¹⁵⁾ Ces brochures furent probablement diffusées par le biais du consulat de Belgique à Casablanca. Nous restons actuellement sans réponse sur la méthode de diffusion ainsi que sur son impact.

Hormis ces brochures, nous ne pouvons pas négliger le rôle important des Marocains installés en Belgique dans ce phénomène de propagande. A. Berten, le chef du service de la main-d'œuvre et de la formation professionnelle de Fédéchar, disait dans un article que "*Les mineurs installés en Belgique et leurs familles, notamment à l'occasion de retours en congé, furent nos meilleurs propagandistes. De nombreux candidats, lassés d'attendre leur tour d'émigrer, tentèrent leur chance et partirent sans contrat et sans autorisation. C'était le moment où notre pays commençait à souffrir d'une grave pénurie de main-d'œuvre dans la plupart des secteurs industriels.*"⁽¹⁶⁾ Ainsi, en voyant leur situation, les personnes restées au pays se donnèrent également l'ambition d'aller travailler en Belgique, pour aller vers un mieux-être.

... à l'envoi de contingents

Suite aux Accords belgo-marocains de février 1964, une nouvelle procédure de recrutement plus conforme à la fois à ces accords et à la législation marocaine dut être mise au point. Cette nouvelle procédure entra en vigueur le 1er août 1964, soit environ cinq mois après la signature des accords. Elle eut pour conséquence d'augmenter le nombre de personnes recrutées mais aussi de passer du stade de recrutement sous forme d'embauchage individuel à l'envoi de contingents. Cette procédure, trop technique

pour que nous puissions nous y attarder, avait pour conséquence que le ministère du Travail et des Affaires sociales au Maroc devait procéder par le biais de bureaux de placements et des autorités locales à une présélection des candidats mineurs en fonction de la situation de l'emploi dans les différentes régions du Maroc. Les groupes ainsi sélectionnés étaient ensuite présentés à un délégué agréé par le consulat général de Belgique.⁽¹⁷⁾

Le poids du recrutement Fédéchar

Nous pouvons nous forger une idée de l'ampleur du recrutement exercé pour la Fédéchar au Maroc. Pour cela, nous nous aiderons de données chiffrées issues des archives de la Fédéchar.

Année	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
Nb/mineurs	0	22	451	1611	66	0	0	0	0

Source : Archives Fédéchar, 402/351

Chose assez étonnante est que déjà en 1962, soit une année avant l'ouverture du bureau de Casablanca, nous comptons 22 personnes recrutées par la Fédéchar. Il est fort probable que ces recrutements se soient réalisés en collaboration directe avec le consulat de Belgique à Casablanca. Outre cela, nous apercevons qu'une très grande partie du recrutement eut lieu en 1963 avec la mission de Fédéchar à Casablanca. La tendance allait en s'accroissant durant l'année 1964 qui, rappelons, se caractérisa par la signature d'accords entre la Belgique et le Maroc visant à faciliter le recrutement, notamment sous forme de contingents. Pour ce qui est de l'année 1965, elle chuta brusquement. En effet, nous trouvons son explication dans le fait qu'en février 1965, suite à la fermeture de plusieurs charbonnages, il sera observé une suspension du recrutement. Cette suspension se poursuivra pour les années suivantes.

Les 'touristes', un recrutement non négligeable

A côté du recrutement officiel, évoqué ci-dessus, nous pouvons envisager une autre forme de recrutement, qui n'est pas des moindres, le recrutement des touristes. Nombre de Marocains cultivaient la vision d'une Belgique prospère, où les salaires étaient élevés. Beaucoup se rendirent en Belgique sous couvert de visa de tourisme. Ils tentaient de trouver un travail et ensuite, ils régularisaient leur situation. De nombreux employeurs encourageaient ce phénomène. Ils engageaient même des ouvriers qui n'étaient pas en possession de permis de travail en connivence avec les autorités. Celles-ci, quant à elles, abrogeaient l'obligation de disposer de ce document préalablement à l'immigration.⁽¹⁸⁾ En effet, la suppression du principe de la double autorisation

(employeur/travailleur) qui constituait le fondement de la politique belge d'immigration rendait possible le recrutement des touristes. Il est évident que ce type de recrutement arrangeait bien la Fédéchar - et les charbonnages - du fait qu'elle n'avait, dans ce cas, à supporter aucun frais de voyage.

A la question de savoir comment ces Marocains sont arrivés en Belgique et ce qui les a amenés à s'orienter vers les charbonnages, il est clair que nous nous confrontons à des vécus très divers. Il sera donc difficile de couvrir toute l'étendue de cette question. Certains, après être arrivés en Belgique, s'orientaient vers le consulat du Maroc qui leur donnait l'adresse de charbonnages auxquels ils se présentèrent. Une chose est certaine, c'est qu'émigrer ainsi, en tant que touriste, nécessitait certains moyens financiers ou encore des relations. Sans un seul de ces moyens, il devenait difficile de réaliser cette émigration.⁽¹⁹⁾

A leur arrivée dans les charbonnages belges, ces travailleurs devaient encore passer un examen médical et des tests pour statuer de leur aptitude ou de leur non-aptitude à exercer le métier de mineur. La société minière s'occupa ensuite de prendre en charge la régularisation de leur papier de séjour ainsi que de leur permis de travail.

Suite à la conjoncture, les choses changeront temporairement. En effet, la Fédéchar sera informée en février 1965 d'une décision ministérielle relative au recrutement des touristes. Celle-ci stipule qu'il ne sera plus délivré de permis de travail aux ouvriers étrangers arrivés en Belgique comme touristes, et qui auraient été embauchés par un charbonnage belge à une date postérieure au 15 février 1965. Cette mesure était temporaire et ne fut levée qu'au moment où une solution fut apportée au remplacement des travailleurs rendus disponibles par la fermeture d'entreprises.⁽²⁰⁾

De son côté, la police des étrangers entendait conserver le contrôle des entrées des travailleurs étrangers en Belgique et empêcher l'arrivée désordonnée des travailleurs, dont certains étaient inaptes, voire trop âgés ou peu désireux de se placer dans les secteurs déficitaires en main-d'œuvre et qui dès lors devaient être rapatriés aux frais de l'Etat.

Les archives de la Fédéchar⁽²¹⁾ pour les années 1964 et 1965, nous montrent à quel point le recrutement des touristes est non négligeable. Il constitue même la principale source de recrutement. Il était de l'ordre de 68,8 % (soit 3560 mineurs) en 1964 contre 31,2 % (soit 1611) arrivés par contingent. Et pour l'année 1965, les touristes constituaient 92,6 % (soit 830 mineurs) contre 7,4 % (soit 66 mineurs). Ainsi, nous pouvons affirmer sans aucune ambiguïté que les touristes constituaient la frange la plus importante des mineurs marocains.

Le débauchage de mineurs marocains au nord de la France

La Fédéchar avait connu, nous le savons, certains soucis du fait que la Hollande et l'Allemagne exerçaient des pratiques de débauchage et de recrutement vis-à-vis des travailleurs principalement turcs, recrutés, amenés et formés aux frais et par les soins

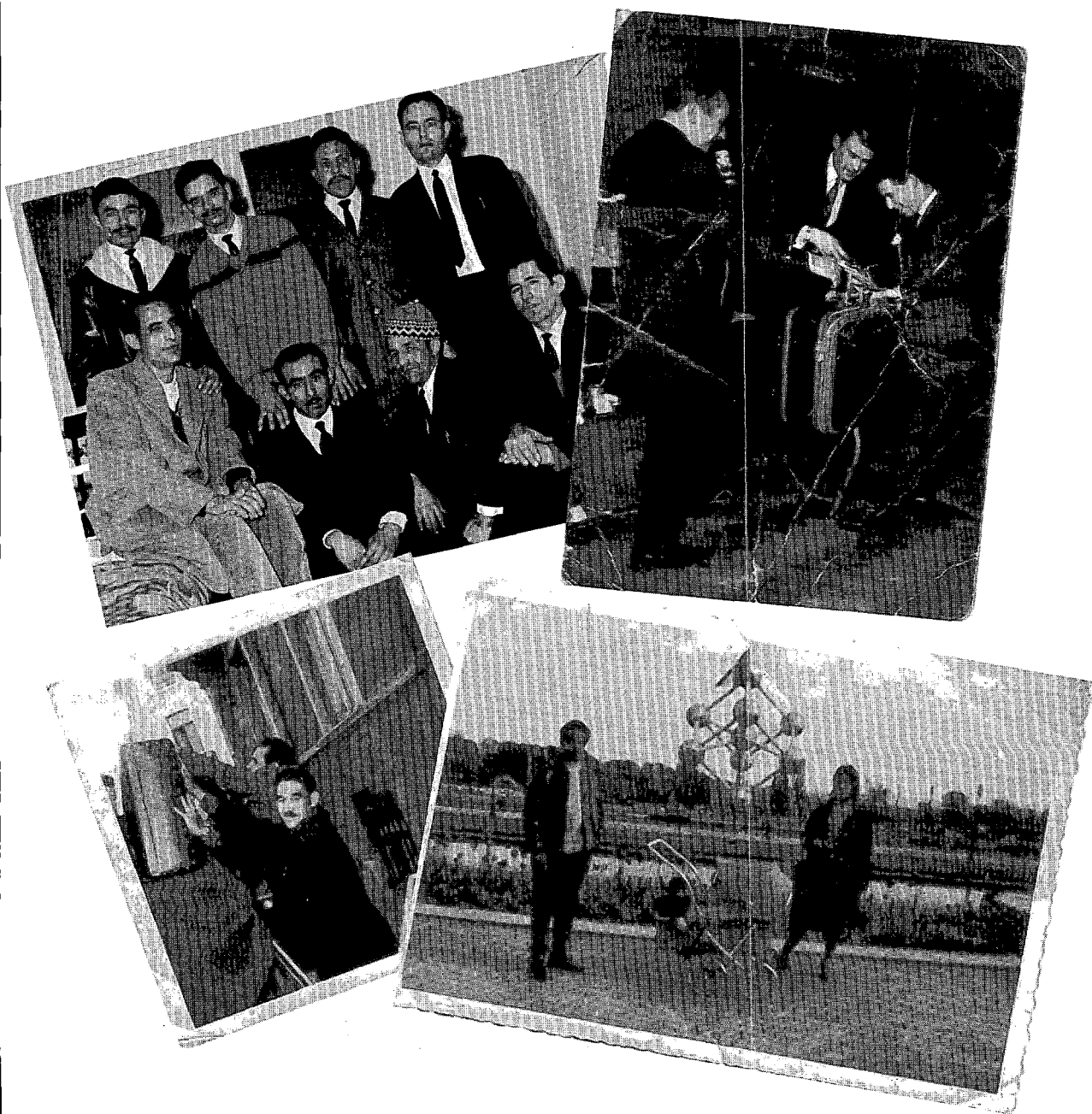
de la Fédéchar. Nous pouvons comprendre combien cette situation alarmait les responsables de la Fédéchar et des charbonnages, mais aussi combien cela était avantageux pour les firmes hollandaises et allemandes.⁽²²⁾ Cela dit, il est important de signaler que les charbonnages belges exerçaient également des pratiques de débauchage de mineurs marocains dans des charbonnages du nord de la France.

Face à cette situation, les réactions du ministre français du Travail ne s'étaient pas fait attendre en vue de mettre fin à ces pratiques. Au mois de février 1964, Denis, directeur général de l'Administration de l'Emploi, informait la Fédéchar des démarches faites par le ministre français du Travail auprès de lui concernant le recrutement par les charbonnages belges de Marocains occupés dans le Bassin du Nord et du Pas-de-Calais. Les autorités françaises firent pression et demandèrent que des mesures soient prises de commun accord par les deux gouvernements en vue de trouver un *modus vivendi* susceptible d'empêcher que le débauchage se poursuive. Denis confirma, lors d'une réunion des représentants de l'industrie charbonnière, que des mesures spéciales seraient prises s'il était établi que de telles pratiques ne cessaient pas.⁽²³⁾

Nos recherches ne nous ont pas permis de déterminer les méthodes de débauchage ainsi que d'évaluer le nombre de personnes recrutées de cette manière. Il en ressort très nettement que les opérations de débauchage se décidaient au niveau des charbonnages mêmes. Nous supposons que les agents chargés de recruter les mineurs devaient sans doute recevoir pour leurs efforts une compensation de salaire ou ce qui serait aussi probable, qu'ils bénéficiaient d'une prime selon le nombre de mineurs recrutés. Ne perdons pas de vue qu'à cette période, le besoin de main-d'œuvre était criant et qu'il fallait à tout prix pallier à ce problème. Il est évident que le recrutement officiel restait insuffisant et n'arrivait pas à combler la demande. Il était dans l'intérêt donc des charbonnages de recourir à des voies autres que le recrutement officiel. Ils usèrent notamment du débauchage, mais aussi d'un autre type de recrutement que nous avons nommé le recrutement informel.

Un recrutement informel?

Des anciens mineurs marocains⁽²⁴⁾ nous ont rapporté l'existence d'une autre forme de recrutement que nous qualifierons d'informel. Il aurait été fait état que des agents des charbonnages, suite à la pénurie de main-d'œuvre que subissait l'industrie charbonnière, se rendaient également dans les cafés marocains, des mosquées et d'autres lieux de rencontre dans le but de recruter des travailleurs. Pour tenter de les convaincre, ces agents recruteurs leur expliquaient tous les avantages et les conditions sociales afin de les encourager à s'engager dans la mine. Nous n'avons pas trouvé de traces de ce type de recrutement dans les archives de la Fédéchar. L'analyse d'archives de charbonnages pourrait probablement nous éclairer. Cela reste une piste à exploiter.

Foto's uit het persoonlijk archief van Marokkaanse immigranten (EMIM)

Les critères de sélection ou la recherche d'une main-d'œuvre rentable et frugale?

Des points de vue à considérer

Au niveau de la sélection, la Fédéchar demandait aux médecins examinateurs à l'embauche des travailleurs des mines de tenir compte de différents points de vue de différents acteurs et instances lors de l'accomplissement de leur tâche. Parmi ces points de vue il y a avant tout celui du candidat mineur qui considère que le droit au travail est un droit sacré et qu'il doit être respecté. Du point de vue des travailleurs déjà mis au travail et qui doivent accueillir de nouveaux collègues, la sécurité et l'hygiène sont importantes. Nous avons aussi le point de vue de l'entreprise dont la préoccupation principale est bien entendu le rendement. Ce qui lui importe est de pouvoir recruter une main-d'œuvre qui puisse, par sa force de travail, maintenir une bonne rentabilité de la production. Enfin, il y a le point de vue du Fonds National de Retraite des Ouvriers Mineurs⁽²⁵⁾ qui est celui de toute compagnie d'assurance, c'est-à-dire, travailler en risque minimum et pour qui un sévère examen d'embauche est un moyen de diminuer ces risques.⁽²⁶⁾

Tous ces points de vue concourent à bien représenter et illustrer pour le médecin recruteur le profil demandé du travailleur.

Le profil recherché

Les critères médicaux d'élimination pour les candidats travailleurs de fond, en vigueur dans les charbonnages belges, sont des critères élaborés par l'Institut d'Hygiène des Mines de Belgique et le Bureau International du Travail (BIT). Sur la base des points de vue cités ci-dessus, le BIT, en sa session de 1953, élaborait des critères médicaux d'élimination pour les migrants candidats mineurs.

Considérant les conditions de travail dans les mines, il en résulte que le profil recherché est le suivant: le candidat mineur doit être jeune. De même, pour résister au travail sans fatigue exagérée, il doit être robuste et souple. Les organes des sens doivent être en bon état afin de prévenir des accidents individuels et collectifs. La peau doit être indemne de toute lésion chronique pour résister à la transpiration abondante et aux petits traumatismes inévitables. Aussi, la présence de poussières prédisposant aux irritations des voies respiratoires et aux pneumoconioses, les poumons doivent être en parfait état. Le dernier élément de profil est que le candidat mineur ait un bon état d'esprit et se soumette facilement à la discipline stricte indispensable à la bonne marche du travail - nous comprenons bien qu'il s'agit dans ce cas de travailleurs dociles et peu revendicateurs - ainsi qu'un bon équilibre physique et psychique garantissant la sûreté de ses réflexes.⁽²⁷⁾ Les candidats mineurs sont tenus de passer un examen psycho-

logique et un examen médical de contrôle. L'examen psychologique a pour but d'éliminer les débilés mentaux, les 'difficilement adaptables', ainsi que les personnes instables.⁽²⁸⁾ L'âge est également un critère d'élimination fort important, le ministère belge du Travail n'accorde pas le permis de travail lorsque ce critère n'est pas respecté.⁽²⁹⁾ Sont donc refusés à l'embauchage les sujets âgés de plus de 35 ans, sans expérience de travail dans les mines ou les ouvriers mineurs âgés de plus de 45 ans. Il faut comprendre là-dessous que ce ne serait pas rentable pour une entreprise charbonnière d'avoir des gens plus âgés, donc qui seraient moins productifs et qui en plus de cela approchent de l'âge de la retraite. Ce ne serait pas rentable non plus dans le sens où l'entreprise paye le voyage d'arrivée. Cela occasionne des frais et la préférence se portera sur des travailleurs plus rentables et qu'on espère garder plus longtemps. En plus de cela, selon les médecins-conseils au Maroc, les candidats qui ont déjà été exposés aux poussières des chantiers souterrains peuvent avoir été affectés d'une manière qui n'est pas décelable à la radiographie mais qui risquerait de se traduire par une maladie professionnelle après un temps relativement court d'occupation en Belgique. Ainsi, ils préféreront les agriculteurs ou artisans des régions non-minières.⁽³⁰⁾

A plusieurs reprises, la Fédéchar insistait sur le critère d'âge auprès de son délégué à Casablanca. En reprenant l'âge de début de carrière dans les mines sur un échantillon de 1570 mineurs⁽³¹⁾ travaillant dans les charbonnages de Liège, nous remarquons que l'âge des candidats n'allait jamais au-delà de 45 ans. Environ 88,7 % des mineurs recrutés étaient âgés de 22 à 35 ans et seulement 11,3 % avaient entre 36 et 45 ans.

Nous pouvons quand même mettre en avant le nombre peu important de candidats déclarés insatisfaisants aux exigences de ces tests psychologiques et examens médicaux. Dubois déclara que *"dans l'ensemble, ils se sont montrés meilleurs que je ne l'espérais, surtout pour les tests de jugements pratiques"*.⁽³²⁾ A titre d'exemple, pour la période s'étendant d'avril à septembre 1963, nous n'avons compté que 19 candidats n'ayant pas réussi les tests sur 607 candidats examinés.⁽³³⁾ Il ressort bien que les critères de sélection rejoignent les critères de rentabilité et de moindre coût. Ils visent la recherche d'une main-d'œuvre frugale, dure au travail et soumise.

Les Berbères convoités

Alors que le recrutement au Maroc était à ses débuts, Berten et Marcel Peeters, directeur général de la Fédéchar, s'étaient rendus au Maroc le 1er mai 1963. Leur visite visait, entre autres, à prendre des dispositions en vue d'examiner la possibilité de recruter des Berbères aux confins de l'Atlas.⁽³⁴⁾

Le ministère marocain du Travail accepta de prêter son concours au consul général de Belgique pour l'établissement de listes de candidats des régions berbères du Maroc. Le recrutement devait ainsi porter principalement sur des ouvriers berbères et plus spécialement dans la région de Nador, région particulièrement déshéritée dans le do-

maine de l'emploi.⁽³⁵⁾

La raison invoquée pour justifier cette préférence était la qualité de cette main-d'œuvre réputée très bonne. Amrino Mohamed Tahar, envoyé à Mèlilla pour superviser le recrutement au nord du Maroc, disait lui-même dans une correspondance: *"Vous savez très bien et par expérience que les ouvriers de la zone sud du Maroc ne sont que des coiffeurs, des petits boutiquiers ou artisans qui n'ont jamais travaillé dans des travaux durs comme ceux des mines, par conséquent il faut les chercher dans la zone Nord, qui antérieurement émigraient en Algérie pour travailler dans l'agriculture et travaux publics."*⁽³⁶⁾

Cette préférence pour les Berbères⁽³⁷⁾ peut également être expliquée par l'existence de stéréotypes à l'encontre de cette population qui feraient d'eux des travailleurs exemplaires et courageux. Pour d'autres pays, nous pourrions aussi trouver de pareils raisonnements. Hormis cela, une raison implicite pourrait être que ces populations sont habituées à être surexploitées et séparées de leur famille. Le motif exprimé par les autorités marocaines de vouloir faire recruter des Berbères est qu'ils vivent dans les régions les plus déshéritées du Maroc. Rappelons que ce sont aussi les populations les plus déshéritées qui sont les plus faciles à décider d'émigrer. Il convient aussi de rappeler que les Berbères n'ont pas toujours été une population très 'soumise' au régime marocain. Une relation entre la volonté des autorités marocaines d'exporter cette main-d'œuvre et leur réputation à figurer parmi les populations du Maroc les moins soumises au régime en place nous paraît pour le moins plausible.

L'installation des mineurs en Belgique

Des anciens mineurs ont fait état qu'à leur arrivée à l'aéroport de Zaventem, ils étaient accueillis et pris en charge par le chef du personnel du charbonnage où ils allaient travailler, accompagné d'un traducteur et parfois d'un responsable du consulat marocain. Les travailleurs étaient ensuite transportés vers les charbonnages par un car qui les attendait. Arrivés à destination, ils étaient tout d'abord installés dans les logements prévus à cet effet.⁽³⁸⁾

Abdelmalek Sayad a raison de considérer que le travail et le logement sont, pour ce qui concerne les travailleurs immigrés, dans une étroite relation. En effet, la différence entre le travailleur immigré et le travailleur 'national' est que ce dernier est déjà censé y avoir sa résidence alors que le travailleur immigré, du fait qu'il vient d'un autre pays, a besoin d'être logé immédiatement, dès son arrivée, ou du moins dès son embauche.⁽³⁹⁾ C'est ainsi que les charbonnages belges, pour répondre à ces besoins, mettront à la disposition de leurs travailleurs immigrés des cantines et des phalanstères qui dépendent de ces exploitations moyennant loyer bien entendu.

Des cantines pour les mineurs sans famille

A son arrivée, le travailleur célibataire ou dont la famille est encore à l'étranger, est installé dans une cantine contrôlée par un charbonnage, laquelle donne pour un prix relativement peu élevé à charge du travailleur, une pension complète qui comprend: le logement, la nourriture, le chauffage, l'éclairage et le blanchissage des draps deux fois par mois. L'ouvrier venu comme touriste bénéficie également du logement dans ces cantines. Le travailleur peut, dès qu'il le désire, quitter la cantine et s'installer dans un logement particulier.⁽⁴⁰⁾

Conformément aux dispositions de l'Arrêté Royal du 25 juin 1951, relatif aux logements des travailleurs des mines et des carrières souterraines, les cantines des charbonnages doivent répondre à de multiples exigences: les dortoirs doivent être convenablement chauffés selon la saison; chaque travailleur doit disposer d'une armoire qui puisse être fermée à clé, d'un lit à ressort (paille exclue), de couvertures en nombre suffisant et de draps de lit qui seront changés deux fois par mois.

Nous constatons que les charbonnages de la seule région de Liège comprennent environ 67 cantines et phalanstères.⁽⁴¹⁾ Les régimes de pension entre les cantines pouvaient différer. Les prix de la pension complète varient sensiblement: certaines cantines organisent une pension complète, certaines une demi-pension avec un seul repas principal et le café à volonté, certaines possèdent une cuisinière à disposition gratuite des ouvriers désirant préparer eux-mêmes leur repas. Une cantine des charbonnages de Hasard, par exemple, ne fait payer que l'hébergement alors que les frais de cantine sont partagés entre les habitants. Parfois, il n'y a pas de cantine mais un logement appartenant aux charbonnages qui héberge les ouvriers gratuitement - avec chauffage et entretien - et où les ouvriers préparent eux-mêmes leurs repas. En bref, il n'existe pas qu'une seule et même organisation de cantines accueillant les mineurs. Ces cantines pouvaient avoir des chambres ou dortoirs d'une personne, ou deux, trois, voire douze même quarante personnes avec cuisine commune ou avec un coin cuisine par chambre.

Les raisons pour lesquelles les mineurs marocains quittaient ces cantines sont multiples. Mais nous remarquons très souvent qu'ils les quittaient lorsqu'ils ramenaient leur famille en Belgique, les cantines n'étant réservées qu'aux hommes seuls, et pas du tout prévues pour accueillir des familles. Pour beaucoup de ces travailleurs le fait de loger dans les cantines était considéré comme provisoire et ils essayaient ensuite de s'installer dans un logement particulier. Parmi les autres raisons, il y a le fait d'arrêter de travailler dans la mine pour un autre travail moins pénible. Certes, les raisons peuvent être très nombreuses mais nous nous limiterons à celles-ci. N'oublions pas non plus qu'excepté les raisons évoquées ci-dessus, les mineurs ne se plaignaient pas trop de ces cantines étant donné leur prix peu élevé. Cela pouvait convenir à beaucoup de mineurs surtout à l'époque où ils n'avaient pas encore l'intention de s'installer définitivement en Belgique.

Se loger en famille

Le travailleur étranger arrivait d'abord en Belgique sans sa famille. Elle ne pouvait le rejoindre qu'après un délai d'au moins un mois, lorsqu'il "*existe des présomptions raisonnables que l'immigrant s'est adapté à son nouveau métier*".⁽⁴²⁾ Depuis le mois d'août 1962, il était annoncé aux charbonnages que le ministère de l'Emploi et du Travail, en vue de faciliter les recrutements et de stabiliser la main-d'œuvre, avait décidé de réduire à un mois le délai de trois mois de résidence en Belgique exigé des travailleurs avant de pouvoir se faire rejoindre par leur famille.

Le logement de la famille relevait, en principe, de la responsabilité de chaque travailleur, belge ou étranger, mais l'arrivée continuelle de nombreux mineurs étrangers entraînait des besoins élevés de logement dans les régions charbonnières. Les charbonnages pratiquaient une politique d'habitations sociales pour les travailleurs. Ils possédaient de nombreux logements qu'ils louaient à des prix avantageux. Des organismes tels que la Société nationale de logement ont contribué de manière importante à l'installation des familles de mineurs dans les bassins charbonniers, grâce surtout à l'activité des sociétés dites à caractère industriel. D'autre part, l'accès à la propriété était favorisé par la loi accordant aux mineurs des prêts à intérêt réduit et dégressif et l'attribution d'une prime à la construction. Le mineur étranger disposait ainsi donc de diverses possibilités pour installer sa famille en Belgique.

La mine comme étape transitoire?

De l'inaptitude au rapatriement

Nous avons vu plus haut, qu'avant son départ, le travailleur devait passer un examen médical sévère. En plus de cela, la loi belge prévoyait qu'à l'arrivée dans le charbonnage, le nouveau travailleur devait encore se présenter devant des médecins spécialisés. Dans le cas où il était déclaré inapte à l'examen d'embauchage, le travailleur était, s'il le désirait, rapatrié aux frais de l'employeur, sans pouvoir prétendre à une indemnité d'aucune sorte.⁽⁴³⁾

Pour la période s'étendant de 1962 à 1966, sur un total de 2167 mineurs arrivés par contingents, seulement 2 %⁽⁴⁴⁾ (soit 44 mineurs) furent déclarés inaptes, ce qui constitue un taux assez faible de candidats éliminés. Nous pouvons ainsi juger de la qualité des visites médicales effectuées au Maroc.

La formation des candidats à la mine

Le travailleur bénéficie toujours d'une période d'entraînement avant de débiter sa carrière. Ce programme comporte quatre périodes: une période d'accueil en surface,

une initiation aux travaux de fond, une adaptation aux tâches de manœuvre et enfin une formation à un métier qualifié. Au terme des trois premières périodes – qui durent quatre mois approximativement – la formation professionnelle proprement dite peut commencer. Les moniteurs de formation professionnelle entrent en action pour préparer le travailleur non-qualifié à l'une ou l'autre qualification; il s'agit principalement des fonctions d'abatteurs, bouveleurs, coupeurs de voies et recarreurs.⁽⁴⁵⁾ L'ouvrier mineur de fond travaillait cinq jours par semaine, à raison de huit heures par jour. Dans certains charbonnages, la durée de la journée de travail était de huit heures et quart, mais en compensation, huit semaines ne comportaient que quatre jours de travail. Le travail pouvait se faire de jour comme de nuit par roulement. Il y avait trois postes: le premier poste travaillait de six heures du matin à quatorze heures, le deuxième poste de quatorze heures à vingt-deux heures et le troisième poste de vingt-deux heures à six heures du matin. Le temps nécessaire à la descente, aux déplacements dans le fond, aux repas et à la remonte était compris dans cette durée.

La mobilité entre les charbonnages

Un phénomène que nous avons pu observer est la très grande mobilité que les mineurs avaient entre les charbonnages. Nous pouvions trouver un mineur qui travaillait dans une exploitation, une semaine après, il passait dans une autre exploitation et ainsi de suite. Ce phénomène touchait la quasi totalité des mineurs. Nous pourrions expliquer cette extrême mobilité par plusieurs facteurs. Une donnée qu'il est important de garder à l'esprit est que nous étions à une époque de haute conjoncture. Par conséquent, la demande était telle que les mineurs pouvaient décider de changer d'exploitation comme ils le voulaient sans être pour autant licenciés. L'important était tout de même de garder des travailleurs pour la mine. Ainsi, les mineurs pouvaient changer d'exploitation pour plusieurs raisons. Certains étaient sans doute à la recherche d'exploitations où les conditions de travail étaient moins pénibles. Des exploitations où par exemple il y avait moins de poussière, où les veines étaient plus larges et donc dans lesquelles ils ne travailleraient pas accroupis. Aussi, si certaines exploitations étaient propriétaires de cantines plus confortables, les mineurs pouvaient porter leur choix vers ces exploitations.

La fin d'une carrière de mineur: le départ de la mine

Nous basant sur notre échantillon de 1570 mineurs⁽⁴⁶⁾ à Liège, nous remarquons que, à quelques exceptions près, l'écrasante majorité d'entre eux ne dépasse pas deux années de carrière dans les mines. Environ 40,54 % y ont travaillé maximum une année; 25,2 % deux années et seulement 8,92 % maximum trois années. Ceci représente un peu plus de 70 % de mineurs ayant quitté la mine dans les trois premières années. Rappelons que les Accords belgo-marocains stipulaient que les contrats de travail portaient sur une

durée de douze mois au moins. Peeters faisait lui-même écho en septembre 1966 de ses inquiétudes provoquées par le départ de mineurs ayant deux années d'occupation en Belgique et s'étant fait rejoindre par leur famille alors que la politique des charbonnages était de favoriser l'installation en Belgique des migrants. Et après tous ces efforts, le résultat était qu'ils quittaient les mines n'arrangeant rien au problème de la pénurie de main-d'œuvre.⁽⁴⁷⁾ Ainsi, nous pouvons dire que pour une grande majorité des mineurs marocains, leur carrière dans les mines fut très limitée dans le temps. Pour nombre de ces travailleurs la mine constituait plus une étape transitoire à leur installation en Belgique.

Pourquoi ?.. Pour Quoi ?

Voici repris sur le tableau suivant le mouvement annuel des sorties des mineurs marocains de fond par genre de sortie pour l'ensemble des bassins charbonniers de Belgique. Ici sont mis en évidence les sorties par inaptitude, par décès, par la mise à la pension; et avec une dernière rubrique pour toutes les autres sorties (sorties volontaires,...).

Année	Inaptés	Décès	Pension	Autres sorties	Total
1964	84	8	9	2569	2670
1965	51	4	15	4220	4290
1966	49	12	6	3020	3087
1967	28	7	7	1963	2005
1968	34	9	7	1739	1789
1969	23	7	2	2156	2188

Source: Archives Fédéchar, 402/351

On remarquera que l'écrasante majorité des sorties se retrouve dans la rubrique 'autres sorties'. On compte pour ces six années (de 1964 à 1969) 47 mineurs marocains décédés dans les mines mais aussi 269 qui à un moment donné (probablement suite à des accidents ou maladies) furent reconnus comme inaptés. Il y eut quelques cas de mise à la pension durant ces années mais ce taux reste faible. Beaucoup d'anciens mineurs préféreront s'orienter vers des secteurs peut-être moins bien payés mais beaucoup moins durs tels que le secteur de la construction ou encore dans des usines diverses. D'autres ont dû quitter la mine suite à la fermeture des charbonnages, ils furent soit envoyés au chômage, soit replacés dans d'autres charbonnages où encore ils continuèrent à travailler dans d'autres secteurs en pénurie. Certains attrapèrent des maladies respiratoires, du rhumatisme. Il y eut certains cas, plus rares, où des mineurs marocains furent expulsés par la police des étrangers pour avoir commis des actes répréhen-

Postkaart met Marokkaanse mijnwerkers uitgegeven door het Espace Mémorial de l'Immigration Marocaine (EMIM) naar aanleiding van de veertigste verjaardag van de Marokkaanse aanwezigheid in België

sibles par la loi. Et bien entendu, une autre raison qui mit fin à la carrière de certains mineurs fut leur décès suite à un accident quelconque ou autre. En bref, ce sont là plusieurs raisons qui peuvent nous éclairer sur les départs de la mine.

Conclusion: une immigration d'hommes et de femmes...

Il ne nous a pas été possible d'aborder ici tous les aspects que recouvre la question de l'immigration marocaine dans l'industrie charbonnière. Cependant, nous avons pu nous rendre compte des différentes formes que recouvrait le recrutement des Marocains pour les mines belges. Nous avons pu constater qu'avant la signature des Accords belgo-marocains, le recrutement se faisait sous la forme d'embauchages individuels. Ensuite, nous sommes passés à des recrutements par contingents. Ces derniers, exercés en étroite collaboration avec les autorités marocaines, s'avéraient être plus rentables au niveau de la cadence de recrutement. Il en ressort que l'embauche des Marocains venus sous couvert d'un visa de tourisme représentait la principale source de recrutement. Malgré cela, les charbonnages ne se limitaient pas à ces deux types de

recrutement. Le besoin de main-d'œuvre était tellement pressant que les charbonnages n'hésitaient pas à pratiquer le débauchage de mineurs dans les charbonnages du nord de la France, ce qui leur causera quelques ennuis avec les autorités françaises. N'oublions pas également l'envoi d'agents recruteurs dans certains lieux de rassemblement tels que les cafés.

Pour ce qui est de la sélection, le choix des recruteurs se portait clairement sur des critères pouvant assurer un bon rendement de la production de charbon. Les stéréotypes portant sur la population berbère rejoignaient cette volonté d'une main-d'œuvre rentable et dure au travail.

L'installation de ces mineurs passait nécessairement par leur hébergement. Les cantines, par leur infrastructure, étaient réservées aux travailleurs célibataires ou non-accompagnés de leur famille. Elles n'avaient pour fonction que d'héberger à bas prix une population venue principalement pour travailler. D'autres possibilités s'ouvraient à ces mineurs lorsqu'ils se faisaient rejoindre par leur famille.

La très courte carrière dans les mines pour nombre de ces Marocains n'a pas manqué d'attirer notre attention. Seule une part infime des mineurs marocains dépassait trois années de travail dans les mines. Cela illustre bien que, pour beaucoup, le passage dans les mines était considéré comme une étape transitoire de démarrer leur vie en Belgique. Ils s'orientaient ensuite vers d'autres secteurs. Leur vraie vie et leur stabilisation commençait avec l'arrivée de leur famille en Belgique.

Plusieurs pistes restent à traiter, nous pensons notamment aux conditions sociales de ces travailleurs, telles que les salaires, les avantages divers, le regroupement familial, la participation syndicale, ... Il va de soi qu'en abordant un sujet comme celui-ci, il convient pour nous de ne pas négliger tout l'aspect humain de cette immigration. Derrière ces recrutements de main-d'œuvre pour des raisons économiques ou démographiques, il s'agit avant tout de prendre en considération le vécu d'hommes et de femmes qui ont fait le choix de quitter la terre qui les a vus naître et grandir. On ne saurait omettre tout ce qu'implique cette immigration pour tous ces acteurs. Ce qui motivait, au premier plan, leur départ, était réellement la recherche d'une vie meilleure aussi bien pour eux-mêmes que pour leur famille. Comme le souligne Zoubir Chattou: *"Le projet du migrant est un projet de vie, de changement de l'environnement et surtout de lui-même acteur. [...] Le projet peut prendre une forme familiale parce que les intérêts du migrant et de sa famille convergent dans le même sens. La migration est ainsi une affaire du groupe familial qui espère des retombées du départ d'un des siens."* ⁽⁴⁸⁾ Le projet migratoire pouvait être perçu comme une sorte d'investissement. À côté des représentations idéalistes que les candidats à l'émigration pouvaient cultiver, il demeure des aspects qui sont bien plus des poids ou des pressions que l'immigré doit supporter. La charge financière de sa famille qui pesait sur ses épaules en était une. Pour ses proches, l'émigrant est comme doté d'une mission, c'est tout un espoir que sa famille place en lui.

Avec la crise économique des années 1970 est décidée la fermeture des frontières à tout flux migratoire. Cette crise créera une situation de forte précarité associée à un fort sentiment d'insécurité et ce particulièrement à l'endroit des immigrés marocains et turcs. Apparaissent ainsi les premiers signes d'un agacement par rapport à la présence 'excédante' des immigrés. Ce sentiment se matérialisera par un panel d'initiatives politiques dont notamment la proposition d'un retour volontaire dans leur pays et cela afin de laisser les emplois vacants aux victimes autochtones de la crise.

Face à l'échec d'une telle proposition, la sédentarisation de ces populations semble inévitable. C'est alors que naissent les politiques sociales d'intégration qui visent au façonnage de ces populations aux valeurs de la société d'accueil, et cela souvent sans réserve ni compromis possible.

- (1) G. KURGAN-VAN HENTENRYK et J. PUISSANT, *Industrial Relations in the Belgian Coal Industry since the End of the Nineteenth Century*. In: G. FELDMAN & K. TENFELDE, *Workers, Owners and Politics in Coal Mining*, Oxford: éditions Berg, 1990, p. 257-259.
- (2) Concernant la Convention belgo-marocaine, voir A. FRENNET, *La Convention belgo-marocaine de main d'œuvre: un non-événement ?* In: N. OUALI (ss la dir.), *Trajectoires migratoires et dynamiques migratoires des Marocains de Belgique*, Louvain-la-Neuve: Editions Bruylant-Academia, 2004, p. 215-250.
- (3) Convention entre la Belgique et le Maroc relative à l'occupation de travailleurs marocains en Belgique. In: *Moniteur Belge*, 17 juin 1977.
- (4) En 1962 le Conseil Economique Wallon demandait à Alfred Sauvy, démographe français de renom, de faire une étude sur les problèmes de l'économie et de la population en Wallonie. Le rapport Sauvy sur le problème de l'économie et de la population en Wallonie. In: *Revue du Conseil Economique Wallon*, Liège, (janvier-avril 1962) 54-55, p. 18-19, 33-34, 42-43, 53-54.
- (5) M.-Th. COENEN, *Les syndicats et les immigrés. Du rejet à l'intégration*, Bruxelles: éditions EVO-CARHOP-FEC, p. 151-152.
- (6) FEDECHAR, lettre de Dubois à Peeters, 22/04/1963, 128/5.
- (7) FEDECHAR, lettre de Goudaillier à Dubois, 28/03/1963, 128/5.
- (8) FEDECHAR, lettre de Berten à Dubois, 30/05/1963, 128/5.
- (9) FEDECHAR, lettre de Dubois à Peeters, 09/11/1963, 128/5.
- (10) FEDECHAR, lettre de Berten à Dubois, 15/11/1963, 128/5.
- (11) FEDECHAR, lettre de Dubois à Berten, 31/01/1964, 128/5.
- (12) FEDECHAR, lettre de Berten à Dubois, 06/04/1964, 128/5.
- (13) A. MORELLI et J.-Ph. SCHREIBER, *La mémoire retissée. Une histoire en photos de l'immigration en Belgique au XXème siècle*, Charleroi, 1998.
- (14) FEDECHAR, *Venez travailler en Belgique comme mineur de fond*, 128/5.
- (15) Cité par R. ATTAR, *Après les Polonais, les Italiens et les Grecs, les Marocains...* In: K. BASFAO et H. TAARJI, (ss la dir.), *L'annuaire de l'émigration: Maroc*, Casablanca: Eddif Maroc, 1994, p. 3.
- (16) A. BERTEN, *L'établissement des travailleurs migrants et de leur famille en Belgique*. In: *La Revue du Travail*, (décembre 1966), p. 3.
- (17) FEDECHAR, lettre du ministère des Affaires étrangères à la Fédéchar, 22/07/1964, 128/8.
- (18) J.-P. GAUDIER et Ph. HERMANS, *Des Belges Marocains. Parler à l'immigré, parler de l'immigré*, Bruxelles: De Boeck-Wesmael, 1991, p. 4-5.
- (19) J.-P. GAUDIER et Ph. HERMANS, *Des Belges Marocains [...]*, p. 5.

- (20) FEDECHAR, circulaire de Fédéchar aux charbonnages, 15/02/1965, 409/471.
- (21) FEDECHAR, liasse 402/351.
- (22) F. KISACIK, *L'immigration turque dans l'industrie charbonnière*, ULB, mémoire, 2001, p. 79-82.
- (23) FEDECHAR, *Procès-verbal du comité*, 29/04/1964, 409/472.
- (24) Interview de Moustapha Toufali et de Mahal Mohammed réalisée par Karim Azzouzi, octobre 2001.
- (25) Le FNROM est un organisme officiel chargé d'accorder la pension d'invalidité prématurée ou la pension légale aux travailleurs des mines.
- (26) FEDECHAR, *Critères de sélection pour les candidats mineurs du fond*, 128/5.
- (27) FEDECHAR, *Contrôle sanitaire du personnel des charbonnages belges*, 409/471.
- (28) FEDECHAR, lettre de Berten à Dubois, 16/05/1963, 128/5.
- (29) Les motifs évoqués sont les suivants: par expérience, il aurait été fait état que les travailleurs s'adaptent mal au travail de la mine après un certain âge. De même, ces 'inadaptés' seraient souvent la cause ou la victime de beaucoup d'accidents du travail plus ou moins graves et se réfugierait souvent dans un absentéisme injustifié notamment par leur état de santé. Aussi, par une particularité du règlement belge sur la pension d'invalidité des mineurs, la mise au travail à un âge trop avancé leur ferait perdre les avantages de cette loi. Ainsi, un travailleur s'engageant à plus de 35 ans ne pourrait bénéficier des avantages de la loi qu'à 47 ans. Ceux mis au travail à 40 ans n'auraient jamais la possibilité de se voir appliquer la loi sur la pension d'invalidité sinon à l'âge de 61 ans. FEDECHAR, 409/471.
- (30) FEDECHAR, *Procès-verbal du comité*, 29/04/1964, 409/471.
- (31) Echantillon réalisé sur la base des cartons-comptes individuels trouvés dans les archives du FNROM.
- (32) FEDECHAR, lettre de Dubois à Berten, 21/05/1963, 128/5.
- (33) FEDECHAR, lettre de Dubois à Peeters, 09/03/1964, 128/5.
- (34) FEDECHAR, *Procès-verbal du comité*, 17/04/1963, 409/471.
- (35) FEDECHAR, *Procès-verbal du comité*, 08/07/1964, 409/471.
- (36) FEDECHAR, lettre de Tahar à Peeters, 09/07/1964, 128/5.
- (37) Concernant le recrutement sélectif des Berbères, voir P. MAS, *Dynamique récente de la Migration marocaine vers les Pays-Bas: spécificité régionale et réseau rifain*. In: *Actes du 5e colloque Maroc-néerlandais, Série Colloque et Séminaires, Faculté des Lettres et des Sciences Humaines, Université Mohammed V, Rabat*, 1995.
- (38) Interviews de Moustapha Toufali, Brahim Habib et Mohamed Morabet réalisées par Karim Azzouzi, octobre-novembre 2001.
- (39) A. SAYAD, *L'immigration ou les paradoxes de l'altérité*, Bruxelles: De Boeck-Wesmael, 1992, p. 81-83.
- (40) FEDECHAR, Document d'information destiné aux travailleurs engagés pour le fond des mines belges, 128/5.
- (41) FEDECHAR, *Listes des cantines et phalanstères*, 403/361.
- (42) FEDECHAR, *La situation des travailleurs étrangers et de leur famille dans l'industrie charbonnière belge*, 405/399a.
- (43) FEDECHAR, *Contrat de travail pour ouvriers mineurs étrangers*, 409/472.
- (44) FEDECHAR, 409/472.
- (45) FEDECHAR, *La situation des travailleurs [...]*, 405/399a.
- (46) Source FNROM, cartons-comptes individuels.
- (47) FEDECHAR, lettre de Peeters à Denis, 30/09/1966, 128/7.
- (48) Z. CHATTOU, *Migrations marocaines en Europe. Le paradoxe des itinéraires*, Paris: L'Harmattan, 1998, p.141.

Uit de getuigenis van Raphaël Smet, soldaat in de Eerste Wereldoorlog

Luc Vanborm

Mijn grootvader, Raphaël Smet, is geboren in 1896 en gestorven in 1970 aan een longaandoening, ten dele als gevolg van schade door blootstelling aan mosterdgas tijdens de Eerste Wereldoorlog. Na de oorlog is hij getrouwd met Bertha De Vijlder. Ze kregen zeven kinderen. Tot na de Tweede Wereldoorlog werkte hij in het 'Arsenaal' in Gentbrugge. Daarna begon hij in Gentbrugge een 'poppenhospitaal', waar poppen werden hersteld. Hij was zeer geïnteresseerd in fotografie, muziek en bandopnames maken. Eind jaren 1960 heeft hij bandopnames gemaakt waarin hij vertelt over zijn belevenissen als 18-jarige soldaat tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ik heb de banden getranscribeerd, en wel om twee redenen. Zeker als aandenken aan en uit eerbied voor mijn grootvader. Maar ook omdat binnen tien jaar de Eerste Wereldoorlog honderd jaar geleden zal zijn en de oorlogswaanzin nog overal en meer indringend dan ooit voelbaar is, niettegenstaande de generatie babyboomers de eerste generatie in Europa is die reeds zolang in 'vrede' leeft.

Uit de inleiding

Mijn beste kinderen en kleinkinderen, uw bonpa gaat nu eens vertellen wat hij zoal is tegengekomen in de oorlog van 14-18. Ik weet dat het velen van u zal interesseren om zo eens de echte waarheid te weten. Voor mij is het een plezier om dat nog allemaal eens te vertellen...

Raphaël Smet als soldaat

Ge weet dat er na de oorlog verschillende boeken zijn uitgekomen die als titel hadden *De memoires van Chamberlain*, *De memoires van Churchill* enz... enz... Die boeken zijn misschien wel geschreven door die mensen, dat kan zijn, maar die mensen hebben helemaal gene tranché gezien of gekend. Dat waren hooggeplaatste officieren en generaals, en die kwamen niet licht in de loopgraven. Maar ik zal jullie eens mijn definitieve waarheid zeggen van al wat ik meegemaakt heb binst de oorlog, wat ik er mij nog van herinner. Al wat ik jullie nu ga vertellen is in alle waarheid gezegd, geen enkele leugen. Ik heb veel plezier gehad, maar we zijn natuurlijk ook veel tegengekomen. Ik zal jullie zowel mijn plezier als mijn tegenslagen vertellen, zoveel als ik mij kan herinneren. [...]

Over de wapenstilstand

[...] We zijn dan vooruit gegaan tot aan Landegem. Ge kunt denken hoe lang we daarop gemarcheerd hebben. Het offensief is begonnen rond de 10e-oktober of daaromtrent, en als we al een maand aan gang waren naar Gent op, kwamen we in Landegem terecht. Daar hebben we vierentwintig uur gelegen. Het was zeer goed weer want we konden van ver de schim van het Belfort en Sint-Baafs zien. Onderweg waren er natuurlijk ook heethoofden geweest, maar het heeft hun leven gekost, die zich niet konden inhouden en ze gingen naar huis en patatie en patata en ze lieten zich zien. Ze zijn onderweg doodgeschoten en dus nooit thuisgeraakt. Maar ik heb mij altijd goed verstoppt tot aan de 11e november. We werden 's avonds om 10 uur afgelost in Landegem en moesten terugkeren tot in Aalter. En daar werd er ons 's nachts gezegd dat in geval dat 's morgens den 11e om 11 uur het muziek ging uitgaan, dat dat het bewijs zou zijn dat het wapenstilstand zou geweest zijn. De inhoud daarvan kenden wij niet, wapenstilstand, ja, dat betekent geen oorlog meer, dat we niet meer moesten schieten, maar we konden dat niet geloven. Die nacht hebben wij uit curiositeit niet veel geslapen. Aalter was al goed bezet met de mensen die weergekeerd waren en er werd daar feest gehouden zoveel als maar mogelijk was. We stonden om 10 uur al gereed, het muziek stond op de markt van Aalter, af te wachten wat er ging gebeuren als het 11 uur was. En ja, juist klokslag 11 uur, enfin, een minuutje of 3 na 11 uur, kwam de 'chef de musique' van het Negentiende buiten en hij riep (het was gelijk ene die zot werd): "*Messieurs, la guerre est finie.*"

Ge moet niet vragen wat er dan omgegaan is tussen de bevolking en ook tussen ons van contentement. Hij begon met de Brabançonne te spelen en daarna het ene marchke na het andere, door het dorp van Aalter, vergezeld achter het muziek van heel de bevolking van Aalter die mee aan 't zingen en spelen en aan 't dansen was. Er kwam daar geen einde aan. Dat heeft tot een stuk in de namiddag geduurd. Ik ben zo rap mogelijk naar den bureau gegaan van de compagnie, bij de commandant en hem congé gevraagd om te mogen naar huis gaan. Dat heb ik gewillig, goed en rap gekregen. Ik was dus een van de eerste die met een bewijs naar Gent zou mogen gegaan zijn, maar ik durfde niet. Want

er werd daar van alles rondgestrooid: er werd daar gezegd dat ze al soldaten gevonden hadden onderweg met hun hoofd afgesneden, maar er wordt zoveel gezegd, de mensen doen er liever wat bij dan een beetje af. Ik geloofde er niet veel van maar ik was toch benauwd. En voor het zekerste, als ik 's avonds mijn congé kreeg, heb ik het mij toch niet geriskeerd om 's nachts te beginnen marcheren, en ben ik dus den 12e, 's morgens vroeg, het was nog niet helemaal klaar, te voet naar Gent gekomen. De 12e, als ge u dat kunt rappeleren of in de boeken hebt gelezen, heeft de koning zijn intrede gedaan in Gent. Voor mij was dat niks interessants natuurlijk. Mijn doel was om rap thuis te zijn en mijn ma, mijn pa en mijn zusters te kunnen zien.

Ik ben dus beginnen marcheren en marcheren tot als ik voor Gent kwam. En als ik voor Gent kwam aan Mariakerke, de Bevrijdingslaan dat ze nu zeggen, kwamen er al meisjes bij mij, de ene droeg mijn geweer, de andere mijne zak, enfin ik moest niks anders doen dan naast hen gaan want ze waren hovaardig dat ze mijn geweer en mijn zak konden dragen. Tot op de Koornmarkt. Als ik op de Koornmarkt kwam, zag ik daar iemand uit ons gebuurte en die herkende mij nog. En die was zodanig perplex dat ze de ganse ceremonie met de koning die nog moest gebeuren, in plan liet. Ze liep voor naar Ledeberg om te gaan zeggen dat ik ging achterkomen, dat ze mij gezien had. Dat was natuurlijk een heel groot evenement voor dat mens. Ik ben dan eerst naar mijn meetje gegaan om ze thuis niet teveel te doen verschieten en ik ben langs daar toen naar huis gegaan. Maar om van mijn meter naar huis te gaan waren er drie wegen: ge had de Boulevard Frère Orban, ge had de Sint-Lievenspoort en ge had de Keizerpoort, de Keizerstraat in die tijd.

En ik ben dan thuisgeraakt. De vreugde die dan ontstaan is, is niet te expliciteren of te beschrijven, als ge zo vier jaar lang uit huis geweest zijt, en uw ouders gepeinsd hebben dat ge nooit meer zoudt weerkeren. Ongelukkiglijk, als ik thuiskwam, waren mijn twee zusters vreselijk ziek. Die zusters waren erg aangedaan, dat heeft hun ziekte niet verkort, ook niet verlengd, maar ze zijn ongelukkiglijk toch gestorven als ik van den troep af was.

Als ik dan een dag of twee thuis was, kwam er een schipper zeggen dat onze Hubert op komst was, mijn broer. Hij was langs een andere kant, hij was bij de infirmiers, bij de brancardiers liever, aangezien hij bij het muziek was binst de oorlog (die moesten dienst doen als brancardier) en hij kwam langs de Hoveniersstraat binnen (de schipper was voorop gekomen om hen niet teveel te doen verschieten). Hij is dan ook thuis gekomen en wij hebben wij een dag of drie, vier kermis gehouden natuurlijk, ten toppunt, zo hard en zoveel als we konden. Bezoek gekregen van al onze kennissen enz...enz...

Het was bij iedereen natuurlijk zo wel niet: wij mogen Onze Lieve Heer danken dat het zo goed afgelopen geweest is, want ik zou u nog kunnen vertellen van wat ik tegengekomen ben onder mijn baan als ik 'porteur des plis' was. Ik heb u nog gezegd dat ik niet licht vrijwillig op iemand zou geschoten hebben, maar ik ben toch op mijn

weg één keer verplicht geweest, om mijn eigen te verdedigen. Dat waren mitrailleurs van de Duitsers die op een boom geklommen waren en ik zag dat, en ik moest met mijn plis van de commandant naar de majoor gaan, en ze hadden mij gezien. En ze hadden zeker met hun jumelle dat briefje gezien dat ik in mijn handen had en dat was natuurlijk hun doel om mij van kant te maken. Ze waren dus in een boom geklommen en ik had het gelukkig op tijd gezien. Ik liet mij in de gracht vallen langs de baan en dan heb ik naar hen geschoten, niet met het gedacht om hen dood te schieten, maar algeijk zal ik misschien wel ene gehad hebben, want als hij zo halfweg op de boom geklommen was, en ik had geschoten, zag ik er hem afvallen. Heb ik hem getroffen, ik weet het niet, heb ik hem niet getroffen, godzijndank. Ik heb het alleen maar gedaan uit zelfverdediging. Ge ziet, dat zijn allemaal passages die ik niet verteld heb van mijn weg van het front naar Gent.

Als we dus een dag of drie, vier thuis waren, moest ik mijn compagnie weer gaan vervoegen. Die lagen op Destelbergen en na lang zoeken en vragen heb ik dat toch gevonden. Vandaar zijn we dan te voet, ik druk er op, TE VOET, naar Duitsland gegaan. Dan was er natuurlijk geen schieten of geen miserie meer, we hadden eten en drinken op tijd, en we moesten zo dagelijks 20 km, nu eens 30 km dan eens 10 km gaan. Dat was naargelang hoever we moesten zijn. We moesten altijd 5 km achter de Duitsers blijven die achteruit trokken, dat waren de consignes die toen gegeven werden. En nu en dan vonden wij een wagen van de Duitsers die achtergebleven was, en nu en dan een aantal Duitsers die hen overgaven. Tot als we in Duitsland kwamen. Daar was het effenaf een dessertje van de oorlog. Want ge zoudt eens moeten gezien hebben als wij in Krefeld kwamen (toen waren we natuurlijk Aachen gepasseerd), zoudt ge eens moeten gezien hebben hoe dat volk gereed stond, ons af te wachten, met hun zakdoeken zwieren en roepen (wat ze riepen was allemaal op zijn Duits, dat verstonden wij niet), we werden daar aanvaard, hoe zal ik zeggen, gelijk een koning die de eerste keer een stad gaat bezoeken. Zwaaien en roepen en tieren en bloemen smijten...

Als we daar een dag of acht waren, keerden de kaarten, ze werden ons gewend en ze werden alsmaar stouter. Als ge bijvoorbeeld voor een winkel stond te kijken, en ge stond daar een minuutje of drie voor, kon het goed gebeuren, dat de eigenaar van de winkel of degene die de winkel openhield, de perchienne voor uw neus liet zakken en dat wilde zeggen: *"We moeten van u niet hebben, ge moogt voort gaan."* Maar dat was een beetje de Belgen hun schuld. Er waren er veel, haatdragende mensen, die al in winkels geweest waren, en daar het en ander gevraagd hadden en die door gingen al zeggende: *"Stuurt uw rekening maar naar de keizer, hij zal het wel betalen."* De mensen hadden daar natuurlijk rap genoeg van. De état major werd verwittigd, dat werd ons verboden om dat te doen, maar dat werd toch gedaan. Als ge zo vier jaar had afgezien was er bij velen geen genade te bekomen.

Na een tijd werden wij ook verplaatst van Krefeld naar Gladbach, of omgekeerd, en

*Raphaël Smet op latere
leeftijd met zijn decoraties*

vandaar moesten we naar Urdingen am Rhein. Dat was een gemeente tegen Duisburg, want als ge over de Rijn keek zag je de fabrieken van Duisburg liggen. Daar heb ik het effenaf goed gehad. In diene tijd speelde ik af en toe wat piano voor de soldaten, en dat was rap geweten, en ze moesten de soldaten verstrooien omdat ze zich niet zouden vervelen en om hun avonden te passeren want anders zouden er daar beestigheden gebeurd zijn. En zo gebeurde het dat ik de toelating kreeg om geen exercitie te doen.

Na vier à vijf maanden werden we afgelost en we kwamen naar Brussel. Als we een tijdje in Brussel gelegen hadden, werd het stilaan tijd, in 1919, om af te zwaaien en zo zijn we godzijdank gezond en wel thuisgekomen, waar we door iedereen goed verwelkomd zijn, dat moet ge niet vragen! En zo heeft uw vader stilaan kennis gekregen met uw ma, die ik al kende van voor dat we naar de oorlog gegaan zijn, en ik ben dan getrouwd.

Wat al die decoraties betreft, awel, denk nu niet als ge ene ziet met zijn borst vol met decoraties, dat dat allemaal is om zogezegd vaderlandslievende verrichtingen gedaan te hebben. Dat is helemaal niet waar, want na de oorlog hebben ze de decoraties naar ons hoofd geslingerd gelijk ne spekkenmarchand de spekken naar de mensen smeet als reclame. Dat was de grootste omkoping die ge u kunt indenken. Denk maar niet dat het allemaal verdiende decoraties zijn die ze op hun borst dragen. Kijk maar naar gelijk welke officier, zijn borst zal vol hangen en als het er op aankomt zit hij altijd achteraan. Wie verdient er dan de decoraties: zij die het volbrengen of zij die achterkomen en het van ver commanderen? [...] Ik ben tijdens de oorlog gedecoreerd geweest met de Leopoldsorde als 't u belieft, en ik ben ze kwijt geraakt door een kleine straf, want ge geraakt ze kwijt gelijk dat ge ze krijgt...

Kafka en de Praagse Lente

Omar Van Hoeylandt, Amsab-ISG

Tot de taak van een bibliotheekmedewerker behoort onder meer de massa's documenten die onophoudelijk en van alle kanten tegelijk toestromen, te ordenen en ze geduldig en volgens de regels van de kunst op te nemen in de rust van een catalogus.

Ook al vervult hij dit monnikenwerk met uiterste nauwkeurigheid, toch faalt hij en verzuimt hij zijn plicht als hij niet regelmatig een document ter hand neemt om het heel oplettend te bekijken. Sommige documenten schreeuwen om aandacht en duwen zich omhoog maar andere zijn zo onopvallend – de geringe omvang, de beduimelde omslag – alsof ze geen aandacht verdienen en liefst meteen willen verdwijnen. Maar juist die grijpt de bibliothecaris. Want niet het schokkende houdt hem bezig, wel vooral de kleinigheden.

Tijdens het verwerken van het documentatiebestand van de Kommunistische Partij van België (KPB) vond ik tussen de vele schitterend geïllustreerde propagandabrochures en tijdschriften uit het voormalige Oostblok een uiterst bescheiden uitgave met de omslagtitel *Congrès de l'Union des écrivains tchèques 1972*.⁽¹⁾ Een document over een congres dat plaatsvond op 31 mei en 1 juni 1972 in Praag. Honderd pagina's kurkdroge tekst die noch door ouderdom noch door intens gebruik uiteenvielen. Maar bij een Kafkaiaan maakt zo'n 'prul' alle slapende honden wakker. Want nog geen tien jaar eerder, in 1963, werd in Liblice nabij Praag door diezelfde vereniging de veelbesproken Franz-Kafka-Konferenz gehouden. Een groot aantal (hoofdzakelijk) marxistische schrijvers en lite-

De denker, tekening van Kafka (© S. Fischer Verlag)

De woeste drinker, tekening van Kafka (© S. Fischer Verlag)

ratuurwetenschappers uit Oost- en West-Europa kwamen daar bijeen, om, voor het eerst in de communistische wereld, publiekelijk over het werk van Franz Kafka te praten, om het te bevrijden van allerlei ideologische taboes en uit een jarenlange quarantaine, wat Kafka - als kelderbewoner - met bittere ernst zichzelf zou hebben toegewenst. Maar ze zaten daar nu samen in het 'slot' Liblice te redetwisten over een 'socialistische interpretatie' van Kafka's werk. Dat was allerm minst evident want noch klasstrijd noch partij en ideologie spelen bij Kafka een rol van betekenis.⁽²⁾ Behalve wanneer men ook het fenomeen van de 'Entfremdung' ter sprake brengt. Partijgetrouwe literatuurcritici hadden al eerder het fundamentele verschil opgemerkt tussen de vervreemding van de arbeider ten opzichte van zijn omgeving zoals Marx die definieerde en de vervreemding bij Kafka met "*het bestendig aanvreten van de zekerheid of als het zeker voorgestelde en aan de andere zijde een niet minder bestendig verstevigen van het onzekere*" ⁽³⁾ als repeterend motief. En geen godsdienst of partij biedt enig houvast.

Toch wordt deze Kafka-conferentie nog steeds gezien als de aanzet, als een soort heraut van de Praagse Lente. Voor het eerst sinds de dood van Stalin werd immers openlijk kritiek geuit op het dogmatisme van het partijapparaat met zijn oppermachtige bureaucratie. De eigenlijke betekenis van deze conferentie lag dus niet zozeer in een andere of nieuwe interpretatie van Kafka's teksten als wel in het doorbreken van het taboe op Kafka's oeuvre. Van dan af werd Kafka ook in het Tsjechisch vertaald en uitgegeven. Zowel in de DDR als in de Sovjet-Unie werd zijn werk gelezen. Deze evolutie werd niet door iedereen op gejuich onthaald want eigenlijk was er veel meer aan de hand. Ook op het vlak van ideologische hervormingen in de Tsjechische communistische partij, de economie en de binnenlandse politiek (federalisering van Tsjechië en Slowakije) waren er dissidenties die Moskou (én Berlijn) ten zeerste verontrustten. In augustus 1968 vielen de troepen van het Warschaupact Praag binnen, Jan Palach en Jan Zajíc staken zichzelf in brand, Dubcek werd vervangen door Husák, Kafka werd uit de bibliotheken gehaald en de grenzen werden gesloten. De Praagse Lente was voorbij en het openbaar leven werd 'genormaliseerd'.

De brochure *Congrès de l'Union des écrivains tchèques 1972* is een perfecte illustratie van die 'normalisering'. Drie jaar voordien had het Centraal Comité van de Tsecho-Slowaakse Communistische Partij de puntjes terug op de i gezet: "*...un tournant principal dans la politique du parti en l'unifiant à nouveau sur les principes du marxisme-léninisme et de l'internationalisme prolétarien*". De contrarevolutie van opportunisten, revisionisten en hypocrieten was de kop ingedrukt. Men wierp zich met volle overgave terug in de armen van de kameraden in Moskou. Wie daar problemen mee had kon maar beter zijn mond houden en de 'innere Emigratie' opzoeken of het land verlaten. Eindelijk bevrijd van de reactionaire 'petit-bourgeois' kon ook de Union des Ecrivains samen met de overgebleven fidele kunstenaars zich terug bezighouden met haar 'historische missie': schrijven in dienst

van de klassenstrijd en voor de verbreiding van het socialistische gedachtegoed. Onverstoorbaar zoals de klerken in *Het Slot* van Kafka, schreven zij dus wat hun werd gedictieerd: "*La conférence sur l'oeuvre de Franz Kafka [...] n'avait pas pour but d'évaluer objectivement l'oeuvre et la personnalité de Franz Kafka. Il s'agissait d'un acte purement politique.*"

Maar juist in een totalitair systeem is de behandeling van Kafka's oeuvre, geschreven met zo'n nadrukkelijke minachting voor onbegrensde macht, waar de wereld van ambtenaren een en al bothed en verdorvenheid is, waar arrestatie gelijkstaat met overvallen worden en rechtspraak met geweldpleging, juist in zo'n politiek systeem is Kafka op zich al 'un acte purement politique' ...

Dus er wordt korte metten gemaakt met ... 'le kaskisme', een wel zeer vreemd zelfstandig naamwoord waarvan de precieze betekenis, alle literatuur ten spijt, mij volledig ontgaat. Het lijkt een hapering of een ontsparing door Kafka himself ingefluisterd. Of misschien is het gewoon een abominabele vertaling van 'Kafkaïsmus', een term die uit het Oost-Duitsland van de jaren 1960 stamt en die duidt op de interpretatie van Kafka's werk als directe of indirecte kritiek op de vervreemding in de socialistische samenleving terwijl vervreemding juist een element van kapitalistische uitbuiting en onderdrukking is.⁽⁴⁾ Maar goed, met 'le kaskisme' wordt duchtig de vloer aangeveegd: "*Le kaskisme en tant que couteau servant à séparer les artères des traditions progressistes des avant-gardes socialistes des fruits de la pensée révolutionnaire socialiste!*"

En dan volgt steeds opnieuw de eindeloze opsomming van schrijvers door het volk geliefd en door het volk gelezen en in tegenstelling daarmee de namen van Milan Kundera en het zootje ongeregeld dat de 'burgerlijke decadentie' als literair programma wou opdringen.

Maar toch, hoe meer discours, hoe meer de onzekerheid knaagt: "*Comment est-il possible que l'ancienne direction de l'Union des écrivains socialistes ait joué le rôle d'un des centres contre-révolutionnaires, idéologiques et plus tard même politiques, les plus agressifs?*" Naarmate je verder leest, stapelen de vragen zich op en het enige verweer daartegen lijkt 'uitsluiting': "*... ne peuvent pas devenir membres de l'Union, les écrivains qui furent les organisateurs des actions révisionnistes et antisocialistes...*" enzovoort.

Jean Starobinski vraagt zich in *Regards sur l'image*⁽⁵⁾ af hoe het mogelijk is dat Kafka's naam en werk - vrijwel het enige wat van een hele familie de nazi-kampen overleefde (de drie zussen van Kafka stierven in concentratiekampen) - gedurende lange tijd voor het dogmatische marxisme onaanvaardbaar waren. Alsof die fictie, doortrokken van humor⁽⁶⁾ maar waarin ook zoveel angst doorklinkt, een gevaar kon vormen voor een politiek regime... Wat voor een bijzondere macht schuilt er dan toch in fictie als de naam Kafka gelijk is aan gevaar?

Kafka-exegeten hebben al jarenlang volijverig zo'n soort vragen proberen te beantwoorden maar de misverstanden zijn er alleen maar groter op geworden. Zelfs voor

Einstein was Kafka onverteerbaar. Bij het teruggeven van een uitgeleend boek van Kafka aan Thomas Mann zou hij de opmerking gemaakt hebben: *"Ik kon het niet lezen vanwege zijn perversiteit. De menselijke geest is niet gecompliceerd genoeg."* ⁽⁷⁾ Het boek is *"nur [...] zum Geschrieben- nicht zum Gelesenwerden"* waarschuwde Kafka toen hij Max Brod het manuscript van *Das Schloß* bezorgde. Alles wat hij schreef noemde hij 'Gekritzel', niets meer dan hoogmoed, dat na zijn dood vernietigd moest worden. Kafka, een van de belangrijkste en invloedrijkste prozaschrijvers uit de wereldliteratuur, vroeg zijn uitgever: *"Ik zou u altijd veel dankbaarder zijn voor het terugsturen van mijn manuscripten dan voor de publicatie ervan."* Had het aan Kafka gelegen dan had de Franz-Kafka-Konferenz in Liblice nooit plaatsgevonden. De lente in Praag was er hoe dan ook gekomen want het is de lente die de zwaluwen maakt en niet omgekeerd.

Ik bleef wat verweesd achter na het lezen van die fameuze brochure want als bibliothecaris zoek je natuurlijk toch een beetje troost in boeken, in een socialistische bibliotheek ook een beetje hoop. *"Hungriger, greif nach dem Buch: es ist eine Waffe..."*, schreef Bertolt Brecht. Kafka legt ons precies uit hoe dat wapen eruitziet: *"Wenn das Buch, das wir lesen, uns nicht mit einem Faustschlag auf den Schädel weckt, wozu lesen wir dann das Buch? [...] ein Buch muß die Axt sein für das gefrorene Meer in uns."*

(1) *Congrès de l'Union des écrivains tchèques 1972: rapport du Président de l'Union des écrivains tchèques Jan Kozák et la contribution à la discussion de Jiří Tauer*, Prague: Svoboda, [1972].

(2) M. KUNDERA, *De kunst van de roman*, Amsterdam: Ambo/Anthos, 2002.

(3) H. UYTTERSROT, Fr. Kafka, de 'Aber-man'. In: *Kafka Katern*, 10(2002)2-3, p. 33.

(4) Zie N. BOKHOVE, Kafka en kafaesk: tegenstelling of overeenkomst? In: *Kafka Katern*, 10(2002) 2-3, p. 42-46.

(5) J. STAROBINSKI, Regards sur l'image. In: *Le siècle de Kafka*, 1984, p. 28-47.

(6) Kafka's humor werd lange tijd niet onderkend. Kafka zelf kon hartelijk lachen bij het voorlezen uit eigen werk.

(7) Nieuws en mededelingen. In: *Kafka Katern*, 6(1998)3, p. 82.

*Handtekeningenactie van het Aktiekomitee tegen de aanleg
van de E10 ter vrijwaring van het Peerdsbos, 1968-1969*

Inventaris van het archief van Guido van Steenbergen, voorzitter Bond Beter Leefmilieu Vlaanderen 1983-1986

Martijn Vandenbroucke, Amsab-ISC

Het samenwerkingsakkoord dat Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis midden 2002 met de Bond Beter Leefmilieu (BBL) Vlaanderen afsloot, heeft in korte tijd niet alleen geleid tot talrijke archiefoverdrachten, maar ook tot positieve resultaten voor de ontsluiting van het archief van de Vlaamse milieubeweging. Na de inventaris van het archief van Guido Steenkiste is deze van het archief van zijn voorganger aan het hoofd van BBL Vlaanderen, Guido van Steenbergen, reeds de tweede overzichtelijke toegang tot het papieren erfgoed van de koepel van Vlaamse milieubewegingen. Een duidelijke aanwijzing van de snelle kennistoename van de Amsab-medewerkers op het gebied van de Vlaamse ecologische beweging.

De groene pionier Guido van Steenbergen

Guido van Steenbergen speelt reeds vanaf midden jaren 1960 een belangrijke rol in een aantal acties van de ontluikende milieubeweging. Hij is daarmee zonder meer een 'groene pionier' voor Vlaanderen. Nog tijdens zijn opleiding tot licentiaat wetenschappen-dierkunde is Guido van Steenbergen in 1965 medeoprichter en eerste secretaris van het Centrum voor Natuurbeschermingseducatie (CVN).⁽¹⁾ Deze vzw zal onder de Vlaamse natuurbehoudbewegingen steeds een eigen plaats innemen als gespecialiseerde dienst voor milieueducatie: naast het inrichten van een cursus 'natuurgids' in alle Vlaamse provincies wordt een breed gamma van avondcursussen en vakantiewerking rond natuur en milieu aangeboden. Daarnaast houdt het CVN zich bezig met het raadgeven aan en ondersteunen van andere verenigingen, organisaties en overheidsdiensten op het vlak van milieueducatie.

Van Steenbergen staat - vanuit zijn inzet voor het CVN - mee aan de wieg van het Aktiekomitee ter vrijwaring van het Peerdsbos, dat zich in de jaren 1968-1969 verzet

tegen de aanleg van de E10 door een van de laatst overblijvende natuurgebieden in de nabije omgeving van Antwerpen. In 1972 is Van Steenberghe als secretaris van het CVN ook betrokken bij de organisatie van een jongerenmilieucongres te Gent. Van Steenberghe is ook een van de initiatiefnemers van het Groen Manifest dat in oktober 1970 door 21 jeugdorganisaties wordt opgesteld. Voornaamste eisen zijn de oprichting van een ministerie van Milieubeheer en de goedkeuring van een kaderwet voor het milieubehoud. Het daarna opgerichte Komitee voor het Groen Manifest, waarvan Van Steenberghe als secretaris optreedt, zal een voortrekkersrol spelen in het protest tegen de vestiging van een koolstoffabriek door Progil te Kallo.

Medestichter BBL Vlaanderen

In 1971 is het CVN samen met 37 andere organisaties aanwezig op de officiële oprichting van de Bond Beter Leefmilieu/ Inter-environnement te Brussel. Van Steenberghe is intussen hoofd van de Opvoedkundige Dienst van de Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde van Antwerpen (de zoo) geworden (1969). Hij zal de daaropvolgende jaren wat meer naar de achtergrond verdwijnen, al blijft hij zich onverdroten inzetten voor de milieubeweging. In 1974 wordt hij hoofd van het domein Planckendael (een afdeling van de zoo te Mechelen) om vier jaar later de functies van conservator van de musea en verantwoordelijke externe relaties-wetenschapszaken van de zoo op te nemen.

Voorzitterschap op een breukmoment

Guido van Steenberghe is reeds lid van de Raad van Beheer van de unitaire BBL, zij het dan wel onder de vorm van een confederatie van Bond Beter Leefmilieu vzw/ Inter-environnement asbl. Hieraan komt begin 1981 een eind na een financiële put en het daaropvolgend ontslag van bijna het volledige personeelsbestand. Na het plotse overlijden van Herman Delaunois wordt Van Steenberghe in 1983 de tweede voorzitter van BBL Vlaanderen. De jaren 1980 zijn voor de milieubeweging een turbulente periode, waarin ze op zoek gaat naar een nieuwe koers. Van Steenberghe wordt hierbij vaak in het kamp van de meer 'behoudsgezinde' vleugel geplaatst, tegenover Guido Steenkiste en Paul Staes, die naar een 'actiegerichte' koers streven.⁽²⁾ Helemaal terecht is dat niet, vooral als men naar de rol kijkt die Van Steenberghe speelde in de acties rond Progil en het Peerdsbos.

Een blijvende inzet voor het ecologische gedachtegoed

In de jaren volgend op zijn voorzitterschap neemt Van Steenberghe verschillende bestuursfuncties op in diverse vanuit de overheid opgerichte adviesorganen: sinds 1985 is hij ondervoorzitter van de Vlaamse Hoge Raad voor Natuurbehoud en sinds 1986 ondervoorzitter van de Vlaamse Raad voor het Leefmilieu. Daarnaast is hij tussen 1984 en 1988 covoorzitter van het Nationaal Verbond voor Natuurbescherming. Hij is daar-

mee ontegensprekelijk een belichaming van de transformatie (en het daarmee gepaard gaande succes) van de milieubeweging waarbij gekozen wordt voor een duidelijke deelname aan de besluitvorming.

In 1989 keert Van Steenberghe terug naar de leiding van de BBL, waar hij na de verkiezing van Luc Hens als nieuwe voorzitter in 1989 het ondervoorzitterschap bekleedt. Vanaf 1986 doet hij ook de coördinatie van het milieuzakboekje.

Het archief

Dit archief maakt integraal deel uit van het samenwerkingsakkoord dat tussen BBL Vlaanderen en Amsab-ISG werd gesloten, al is het geen 'zuiver' BBL-archief. Het bevat namelijk stukken die door Guido van Steenberghe werden verzameld; er zijn dan ook diverse archiefvormers. In de eerste plaats van Guido van Steenberghe als BBL-voorzitter, maar ook van BBL als organisatie; zo is in het archief een bijna volledige reeks notulen (met bijlagen) van Algemene Vergadering, Raad van Beheer en Uitvoerend Comité terug te vinden. Tot het archief behoren ook een aantal stukken die vanuit zijn bestuursfuncties bij het CVN en andere organisaties zijn ontstaan. Ik denk hierbij aan enkele zeer interessante dossiers betreffende de actiecomités voor het Groen Manifest, tegen de doortrekking van de E10 door het Peerdsbos en tegen de vestiging van een zwavelkoolstoffabriek te Kallo.

Het archief bestaat uit 266 inventarisnummers, opgeborgen in 16 dozen (1,76 lopende meter archief) en bestrijkt de periode 1968-1999. Het kan geraadpleegd worden mits toestemming van de dienstdoende archivaris van Amsab-ISG.

- (1) Nu het Centrum voor Natuur- en milieueducatie. In 1984 wordt van Steenberghe overigens voorzitter van 'zijn' CVN.
- (2) M. HOOGHE, *Bond Beter Leefmilieu vzw 1971-1996. De milieukoepel in Vlaanderen*, Brussel: Bond Beter Leefmilieu Vlaanderen vzw, 1996, p.17.

Bibliografie

- DE GROOTE, H., *Bond Beter Leefmilieu vzw: koepel voor aangesloten milieuorganisaties?* Gent, Arteveldehogeschool, 2002, 71 p. (Scriptie voor het behalen van het diploma Sociaal Werk - Syndicaal Werk)
- HOOGHE, M., *Bond Beter Leefmilieu vzw 1971-1996. De milieukoepel in Vlaanderen*, Brussel: Bond Beter Leefmilieu Vlaanderen vzw, 1996, 38 p.
- VANDENBROUCKE, M., Guido Steenkiste, voorzitter Bond Beter Leefmilieu Vlaanderen 1986-1989. Inventaris van het archief van Guido Steenkiste. In: *Brood & Rozen*, (2004)2, p. 71-72.

Betoging van de PMB afdeling Gent, 1964

Z

E

Z

Z

**O Het archief van twee provinciale
metaalbewerkersbonden:
R PMB Beide Vlaanderen en PMB Limburg**

B Martijn Vandenbroucke, Amsab-ISG

Onlangs werden op Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis twee archieven van metaalvakbonden binnengebracht. Het betreft de archieven van twee provinciale afdelingen van de Centrale der Metaalbewerkers van België (CMB). Twee afdelingen waarvan het geografisch werkgebied in de uiterste hoeken van Vlaanderen te vinden is, met name in West- en Oost-Vlaanderen en Limburg. Bovendien is ook hun inhoud, ondanks de identieke taak van hun vormers, vrij verschillend.

De archiefvormers

De Provinciale Metaalbewerkersbond (PMB) Beide Vlaanderen werd in 1918 opgericht als de eerste provinciale afdeling van de CMB, die in 1911 was ontstaan.⁽¹⁾ Het zwaartepunt van zijn werking lag in en om Gent, waar de socialistische beweging sterke historische wortels had. De op één na oudste Belgische vakbond van metaalarbeiders, de Metaalbewerkersbond van Gent en Omstreken, was bovendien niet toevallig in 1882 in deze stad opgericht. Met voormannen als Frans Waerie, Gust Vanderhaeghen en Bernard Haeck werden min of meer succesvolle stakingen georganiseerd, zoals deze tussen 10 september en 14 december 1895.⁽²⁾ Bedrijven als Carels, Van de Kerkhove, Puntfabriek en Phoenix werden bekende namen in de strijd voor meer sociale rechten.⁽³⁾ Het gevolg liet niet op zich wachten: tussen 1882 en 1914 steeg het ledenaantal van een 50-tal tot boven de 2000. De noodzakelijke centralisatietendens die zich voor de Eerste Wereldoorlog inzette en nadien nog versneld werd, leverde succes

op. Bovendien was er een duidelijke professionalisering merkbaar. Vakbondssecretaris Vanderbruggen voerde onder meer een systeem van 'vertrouwensmannen' (fabrieks-délegués) in dat vruchten afwierp: agitatie maakte langzaam plaats voor onderhandelen. Het ledenaantal steeg in het interbellum verder om in 1940 de 12.000 te overschrijden.⁽⁴⁾ De plaatselijke afdelingen van PMB Beide Vlaanderen vroegen een zuiver syndicale bijdrage, in tegenstelling tot bijvoorbeeld PMB Antwerpen en Brabant, waar de bonden gemengd mutualistisch-syndicale organisaties waren. Omstreeks 1940 hadden enkel de afdelingen Gent, Brugge en Oostende bestendige secretarissen en personeel dat uitsluitend voor PMB Beide Vlaanderen werkte; de leden van de andere afdelingen waren, gezien hun geringe aantal, ingedeeld in een interprofessionele organisatie. Net als alle andere federaties had PMB Beide Vlaanderen te kampen met een stagnerend ledenaantal; midden jaren 1960 was er zelfs een kleine daling. Vanaf 1965 nam het aantal leden echter opnieuw snel toe om in 1975 de 23.000 te overschrijden; in tien jaar tijd was het ledental dus verdubbeld.⁽⁵⁾ In 1994 werd PMB Beide Vlaanderen gesplitst in PMB Oost-Vlaanderen en ABVV Metaal West-Vlaanderen, zodat iedere Vlaamse provincie nu een CMB-afdeling had.

De historische ontwikkeling van PMB Limburg is heel wat minder duidelijk. Voor de Tweede Wereldoorlog bestond er al een gewest met de naam PMB Noord-Limburg in het noorden van de provincie, maar dat werd later opgenomen in de schoot van PMB Limburg.⁽⁶⁾ Wellicht in 1945 werd vervolgens een gewestelijke afdeling voor de hele provincie opgericht. PMB Limburg was daarmee, op Doornik na, de kleinste van alle federaties en gewesten van de CMB. Gezien het geringe aantal leden kon hij aanvankelijk slechts in leven gehouden worden dankzij de financiële steun van de nationale Centrale.⁽⁷⁾ Symbolisch voor de kleinschaligheid van de Limburgse socialistische metaalbewerdersbond is het kleine aantal stakers: in 1946 ontvingen slechts 76 leden een stakersvergoeding voor stakingen in de Ateliers Sainte-Barbe te Eisden, de Fonderies Bruxelloises te Sint-Truiden en de Zinkfabrieken te Overpelt en Lommel. Het ledenaantal van PMB Limburg nam slechts heel langzaam toe; tussen 1946 en 1953 steeg het van ongeveer 600 naar net boven de 2000. Hierop volgden een tiental jaren van stagnatie, een feit dat verklaard wordt door het antisocialisme in de provincie. In de jaarverslagen van CMB wordt Limburg dan ook "*een bastion van christelijk syndicalisme*" genoemd.⁽⁸⁾ Daarenboven werden in Limburg aanvankelijk geen sociale verkiezingen gehouden, vermits de provincie afhing van het gewestelijke Paritair Comité Antwerpen-Limburg, waar geen enkele Limburger in vertegenwoordigd was. Gevolg was dat de meeste werkgevers weigerden verkiezingen te organiseren en de syndicale delegaties zelf samenstelden.⁽⁹⁾ Vanaf de tweede helft van de jaren 1960 ging het ledenaantal echter weer groeien, om in 1970 de 5000 te overschrijden en in 1985 zelfs boven de 10.000 te klimmen.⁽¹⁰⁾ Deze groei hing hoogstwaarschijnlijk samen met de fusie van PMB Limburg en PMB Antwerpen tot PMB Antwerpen-Limburg, waarbij beide federaties hun eigen zelfstandigheid behielden (met uitzondering van de eerste jaren,

toen de Antwerpse provinciaal secretaris van den Eynden de vergaderingen van PMB Limburg bijwoonde en zelfs even leidde). PMB Limburg had op zijn beurt drie gewesten, met name Noord-Limburg, West-Limburg en Zuidoost-Limburg. In de tweede helft van de jaren 1980 werd PMB Limburg, met de drie gewesten, opnieuw zelfstandig en werd uiteindelijk ABVV Metaal Limburg.

De archieven

Van beide archieven werd een stortingslijst opgemaakt. Wat betreft PMB Limburg gaat het hier om een eerste schenking, terwijl van PMB Beide Vlaanderen reeds heel wat materiaal terug te vinden was in Amsab-ISG. In 1988 werd namelijk een eerste deel ervan, daterend uit de periode 1946-1987, gedeponneerd (archief 154). Van dit eerste depot werd een stortingslijst opgemaakt door Isabelle Crombé.⁽¹¹⁾ De stortingslijst van het in 2004 geschonken archiefdeel van PMB Beide Vlaanderen werd onder hetzelfde archiefnummer geplaatst. De lijst beslaat 366 beschrijvingen na afzondering van de niet geringe collectie gedrukte stukken die overgebracht werden naar de bibliotheek, en opgeborgen in 31 archiefdozen (3,4 lopende meter). Het archief bevat onder meer een groot bestand dienstbetoon uit de jaren 1964-1977, dat wegens bescherming van de privacy niet toegankelijk is, dossiers betreffende de syndicale werking en stakingen in de verschillende metaalbedrijven, dossiers betreffende de sociale verkiezingen en de uitbetaling van de syndicale premie bij diezelfde bedrijven en bovenal een mooi bestand verslagen uit de jaren 1950 en 1960 én een quasi volledige reeks notulen van het Dagelijks Bestuur uit de jaren 1970 en 1980. Daarnaast er is ook heel wat recent materiaal uit de jaren 1995-2001 opgenomen. Het leek wenselijk om het recent gedeponneerde archief met het eerder neergelegde materiaal samen te voegen. Op deze manier kan een vrij volledig beeld van de activiteiten van de provinciale afdeling worden weergegeven: de propaganda, de ledenwerving, de acties in de gewesten, de leiding van de loononderhandelingen en de stakingen, de sociale verkiezingen, de controle op de afdelingen en de syndicale vorming van de leden. Ten slotte moet ook worden opgemerkt dat in het archief Gust Wallaert (archief 67) interessant materiaal met betrekking tot zijn termijn als secretaris van PMB Beide Vlaanderen terug te vinden is.

Het grootste deel van het archief van PMB Limburg bestaat uit dossiers betreffende de tot het werkingsgebied van de metaalbewerkersbond behorende bedrijven. In de eerste plaats is er Ford Genk (dat bijna 1/3 van het volume in beslag neemt), maar ook bedrijven als Fonderie Emailerie FE Sint-Truiden, Allegheny-Longdoz Genk en WBM-Ammann Machinefabriek Dilsen hadden een actieve PMB-werking. Deze bedrijfsdossiers bevatten, naast stukken betreffende de sociale verkiezingen, ook vaak verslagen van de ondernemingsraad van het desbetreffende bedrijf. Het archief van PMB Limburg bevat voorts nog interessante dossiers betreffende de migrantenwerking, diverse opleidingen en de dienst Grensarbeiders, die niet tot PMB Limburg behoort en een wat aparte plaats inneemt binnen de structuur van ABVV-nationaal (de beide secre-

tariaten bevinden zich op het grondgebied van de provincie Limburg). Ten slotte moet er nog op gewezen worden dat in deze schenking ook documentatie over de Socialistische Gemeenschappelijke Actie en de Socialistische Partij Limburg werd opgenomen, die later eventueel als basis voor een archief met die naam kan dienen; hiermee kan een geografisch hiaat in het werkingsgebied van Amsab-ISG verder gedicht worden. Er werd ook nog een volledig bestand verslagen van het Vlaams Bureau en het Nationaal Bureau van het ABVV voor de jaren 1994-1996 behouden. In totaal beslaat deze schenking 6,3 lopende meter archief, verdeeld over 57 archiefdozen met 426 beschrijvingen.

- (1) G. VANSCHOENBEEK, Pioniers van de eerste mei. De Gentse socialistische metaalbewerkers in de 19de en begin 20ste eeuw. In: *CMB-Inform*, Brussel, (1987)112, p. 70.
- (2) G. VANSCHOENBEEK, *Pioniers [...]*, p. 49.
- (3) zie J. DE CLERCK, *De werkstaking Carels 1914: hare oorzaken, loop en ontknoping*, Gent: Volksdrukkerij, 1914, 141 p.
- (4) J. FRANSSEN, Van de straat naar de tafel: de evolutie naar paritair overleg (1918-1940). In: *CMB-Inform*, Brussel, (1987)113, p. 138.
- (5) *Speerpunt: geschiedenis van de Centrale der Metaalbewerkers 1887-1987*, Brussel: CMB, 1987, p. 178.
- (6) Met de omvorming van PMB Limburg tot gewest van PMB Antwerpen wordt de provincie terug gesplitst in een noordelijke en een zuidelijke afdeling, zodat het gevaarlijk wordt de 'oude' en de 'nieuwe' PMB Noord-Limburg van elkaar te onderscheiden.
- (7) J. FRANSSEN, Van de straat naar de tafel: de evolutie naar paritair overleg (1918-1940). In: *CMB-Inform*, Brussel, (1987)113, p. 141; de federatie Limburg telde amper drie plaatselijke afdelingen, met name te Tongeren, Lommel en Sint-Truiden.
- (8) Jaarverslagen 1954-1956 van de CMB, p. 63.
- (9) ABVV-CMB. Provinciale afdeling Limburg PMB. Jaarverslag (juni 1952 - juni 1954). Statutair congres 20 juni 1954, [Hasselt. PMB Limburg, 1954], 16.p.
- (10) *Speerpunt: geschiedenis [...]*, p. 179.
- (11) I. CROMBÉ, *PMB Beide Vlaanderen. Stortingslijst*, Gent: Amsab, 1994, 43 p.

Bibliografie

- BONDAS, J., *Geschiedenis van de Centrale der Metaalbewerkers van België 1887-1947*, Brussel, CMB, [1979], 144 p.
- CROMBÉ, I., *Inventaris van het archief van de Centrale der Metaalbewerkers van België*, Gent: Amsab, 1994, 387 p.
- CROMBÉ, I., *PMB Beide Vlaanderen. Stortingslijst*, Gent: Amsab, 1994, 43 p.
- FRANSSEN, J., Van de straat naar de tafel: de evolutie naar paritair overleg (1918-1940). In: *CMB-Inform*, Brussel, (1987)113, p. 123-175.
- *Speerpunt: geschiedenis van de Centrale der Metaalbewerkers 1887-1987*, Brussel, CMB, 1987, 206 p.
- VANSCHOENBEEK, G., Pioniers van de eerste mei. De Gentse socialistische metaalbewerkers in de 19de en begin 20ste eeuw. In: *CMB-Inform* Brussel, (1987)112, p. 31-74.

Het archief van Agalev

Piet Creve, Amsab-ISG

"Agalev is een partij met een kort geheugen. We hebben met ons allen de neiging om de geschiedenis elke dag van nul te laten herbeginnen. Dat is uiteraard zeer positief. Het wijst erop hoe vernieuwend en toekomstgericht we wel zijn. Maar soms is het ook goed terug te denken aan het verleden, mijmerend stil te staan bij de vrucht van het werk 'van vorige generaties'."⁽¹⁾

De leden van Amsab-ISG en de abonnees van *Brood&Rozen* kregen het nieuws al te horen eind juli: Groen! en Amsab-ISG ondertekenden een samenwerkingsakkoord over het archief van de ecologische partij. Daarmee is overtuigend aangetoond dat het historisch besef binnen de partij er sterk is op vooruitgegaan. Een van de luiken van het akkoord slaat op het statisch archief, het gedeelte dat voor de partij geen administratief of juridisch nut meer heeft. Midden september werd begonnen met de voorbereiding van de overdracht van dat statisch archief.

De werkzaamheden gebeurden ter plaatse. Meer dan honderd grote verhuisdozen, het equivalent van ruim vierhonderd klassieke archiefdozen, stonden in de kelder te wachten. Alle dozen werden bekeken, getrieerd en summier beschreven. Daarna kreeg het archiefmateriaal een zuurvrije verpakking. Aanvankelijk werd twee dagen per week gewerkt, met telkens een ploeg van drie medewerkers. Na enkele weken verminderde dat tot één keer per week. Tegen midden oktober stonden 237 archiefdozen klaar voor transport naar de magazijnen van Amsab-ISG. Daarmee is nog maar één gedeelte van de operatie afgerond. In een andere kelder wacht nog een heleboel materiaal.

AGALEV 8

EUROPA
licht op GROEN

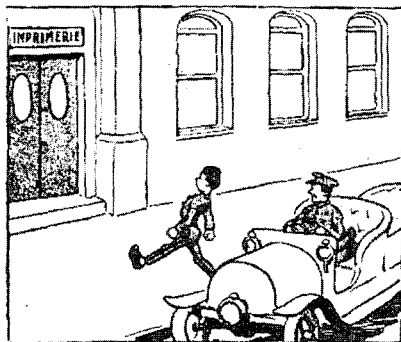

Werken op de plaats waar de archiefvormer actief is, vraagt nogal wat organisatie en het is een behoorlijk grote tijdsinvestering. Maar de voordelen zijn overduidelijk. Allerlei vragen over de geschiedenis van de partij, de werking van de diverse partijgeledingen en de archiefvorming kunnen bij de bron beantwoord worden. Het is ook een goeie zaak voor de uitbouw van de vertrouwensrelatie tussen archiefvormer en archiefinstelling. Voor veel mensen blijven archieven vrij schimmige instellingen en wat archivariissen precies doen, is meestal ook niet duidelijk. Daar in de garage waren de werkzaamheden heel zichtbaar. Selectie ter plaatse is voorts een zegen voor onze depots die stilaan tot de nok gevuld raken.

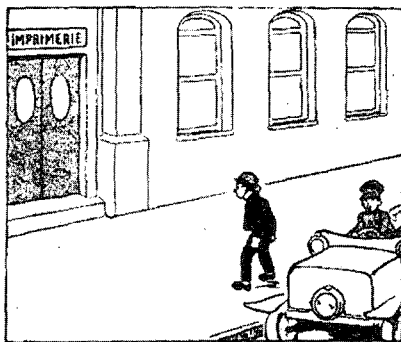
Met de feitelijke overbrenging van een eerste gedeelte van het Agalev-archief biedt Amsab-ISG nu onderdak aan zowel archief van de milieubeweging als van de ecologische partij. En dat is zowel voor de archivaris als voor de onderzoeker een bonus. Hoewel die laatste nog een tijdje zal moeten wachten voor een inventaris beschikbaar is. De productie daarvan is voorzien voor 2006.

(1) Uit de brochure *Goedgekeurde Kongresresoluties Sociaal-Economisch Kongres 4-5 mei 1985*, Woord vooraf door Johan Malcorps bij heruitgave 1990, p. 2.

L'Imprimerie en l'An 2000

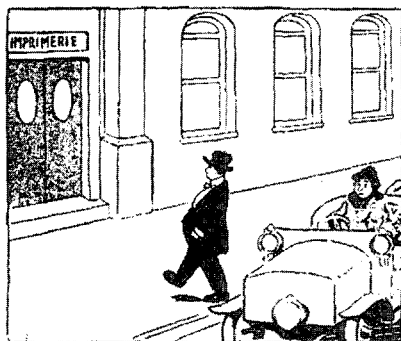
Arrivée du garçon
de courses.

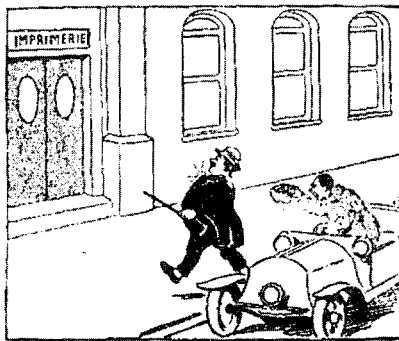
Arrivée de l'apprenti.

Arrivée du compositeur
typographe.

Arrivée du conducteur.

Arrivée du chef d'atelier.

Arrivée du patron.

**Luc Peiren, De kinderen van Gutenberg.
Geschiedenis van de grafische vakbeweging
in België vóór 1975**

Luc Peiren, Amsab-ISG

Op 3 september 2004 verdedigde Luc Peiren aan de VUB zijn doctoraat over het grafisch syndicalisme in België. Dit doctoraat is de uitloper van een project dat samen met de Vlaamse intergewestelijke van de Centrale der Boek- en Papiernijverheid (CBP) van het Algemeen Belgisch Vakverbond (ABVV) werd opgezet. De CBP en haar intergewestelijken bestaan intussen niet meer. Op 1 januari 1996 sloten de Brusselse en Waalse afdelingen van de centrale aan bij de Bond der Bedienden Technici en Kaders van België (BBTK) van het ABVV, terwijl de Vlaamse afdelingen grotendeels bij de Algemene Centrale (AC) aansloten. Dat deden ze echter niet zonder Amsab-ISG de kans te geven de geschiedenis van de grafische vakbeweging in eigen land uit te diepen. Het doctoraat De kinderen van Gutenberg. Geschiedenis van de grafische vakbeweging in België vóór 1975 van onze medewerker Luc Peiren is daar een eerste resultaat van. Hieronder volgt de tekst van zijn verdediging.

Het onderwerp van onze studie is de Belgische grafische vakbeweging in het grootste deel van de voorbije twee eeuwen. Die intentie staat haaks op wat wij vandaag over die vakbeweging weten. Die kennis beperkt zich vooral tot de 19e eeuw en enkele bijzondere aspecten van dit syndicalisme, zoals zijn gematigde politieke houding of ambachtelijk verleden. Deze beperkte kennis heeft de beeldvorming over de grafische vakbeweging geschaad. Zo ziet de syndicale geschiedschrijving, in het spoor van Jan Dhondt, het grafisch syndicalisme eerder als een corporatieve restant van de moderne tijden dan

als het startpunt van de moderne arbeiders- en vakbeweging. Daarbij wordt de belangenverdediging van de grafici gedegradéerd tot een soort 'presyndicalisme' dat alleen aandacht krijgt wanneer men een zondebok zoekt voor het reformistisch karakter van de ontluikende socialistische arbeidersbeweging. Gezien het hedendaags belang van het syndicalisme is deze beeldvorming schrijnend en wordt een eerste vraagstelling snel duidelijk: klopt het beeld wel dat de syndicale geschiedschrijving ophing van de grafici en hun vakbonden? Die vraag beantwoorden, is geen sinecure. Zoals gezegd beperkt de kennis over het grafisch syndicalisme zich tot enkele aspecten uit een 19e eeuw waarin dit syndicalisme sterk opviel door zijn hoge syndicalisatiegraad die sterk in contrast stond met de numerieke zwakte van de toenmalige Belgische vakbeweging. Over het voortbestaan van de grafische vakbeweging in de 20e eeuw is nauwelijks wat geweten. Nochtans kende het grafisch syndicalisme, na de oprichting van de Brusselse letterzetterbond in 1842, ruim 150 jaar een reële bestaansvorm. Die vaststelling maakt meteen een van de eerste doelstellingen van onze studie duidelijk: de geschiedschrijving van het Belgisch grafisch syndicalisme opnieuw bekijken én aanvullen. Dat was niet eenvoudig. En dat niet alleen omdat de kennis over de grafische vakbeweging grotendeels beperkt is tot de 19e eeuw, maar ook omdat haar geschiedenis bijna uitsluitend door vakbondsmilitanten werd opgetekend. Dat is overigens niet negatief bedoeld. Zonder deze monografieën zouden we immers nog minder weten over de 19e-eeuwse grafische vakbeweging. Veel, vooral 19e-eeuwse archieven zijn immers teloorgegaan.

Het aanvullen van de geschiedenis van het grafisch syndicalisme in België deed een tweede vraag rijzen: hoe slaagde de grafische vakbeweging erin om zich tot diep in de 20e eeuw op de syndicale scène te handhaven? Om deze vraag te beantwoorden gingen we eerst te rade bij buitenlandse studies over het grafisch en beroepssyndicalisme. Ook deze hebben echter nauwelijks aandacht voor het voortbestaan van het syndicalisme van geschoolde arbeiders in de 20e eeuw. Dat heeft veel te maken met de dominante denktrant in de syndicale theorievorming die, onder de invloed van de Franse Sociologie du Travail, welbepaalde types van vakbonden en vakbewegingen associeert met -doorgaans technologische - wijzigingen in het productieproces. Daardoor is in de theorievorming de aandacht voor het beroepssyndicalisme veelal beperkt tot de jaren 1880, ogenblik waarop de tweede industriële revolutie komaf maakte met de arbeids-taakbeheersing van de arbeiders.

Als gevolg van deze denktrant komen van dan af andere syndicale actoren centraal te staan in die theorievorming en komen we over het voortbestaan van het beroepssyndicalisme in de 20e eeuw niets meer te weten. Deze bemerking gaat zeker op voor de grafische vakbeweging. In zoverre studies over dit syndicalisme niet beperkt blijven tot de 19e eeuw, worden zij veelal afgerond in 1914. En wanneer dat niet gebeurt, betreft het vaak organisatiegeschiedenissen die gewoonlijk weinig aandacht hebben

voor de syndicale strategieën van deze vakbeweging. Deze strategieën in kaart brengen, is nochtans cruciaal om het voortbestaan van deze vakbeweging in de 20e eeuw te bestuderen. Die opdracht roept de vraag op die we eigenlijk eerst moeten beantwoorden: wat stelde het grafisch syndicalisme in de 19e eeuw eigenlijk voor? Was het enkel de erfgenaam van de belangenverdediging van de 18e-eeuwse grafische ambachtsman of vertoonde het eerder tekenen van moderniteit?

Om het 19e-eeuws grafisch syndicalisme in kaart te brengen, reikt de syndicale theorievorming wel beproefde hypothesen aan. Zowat iedereen is het erover eens dat de centrale strategie van de vakbonden van geschoolde en dus ook grafische arbeiders erin bestond controle te verwerven over hun arbeidsmarkt om de belangen van hun leden naar beste vermogen te behartigen. Daarvoor vielen zij in eerste instantie terug op de arbeidstaakbeheersing van hun leden: hoe sterker deze betrokken waren bij hun productieproces, des te beter kon hun vakbond hun arbeidsmarkt doelmatig controleren. In de 19e eeuw bestond deze constellatie zeker in de grafische nijverheid. De arbeidsdeling die Gutenberg al in de 15e eeuw introduceerde tussen zij die de drukvormen maakten, met name de letterzetters, en zij die daar afdrukken van maakten, met name de boekdrukkers, bleef in de 19e eeuw immers gevestigd. De mechanisering pakte in deze periode in de nijverheid wel de afzonderlijke arbeidstaken aan, maar niet de arbeidsdeling zelf. Daardoor versterkten de door stroom aangedreven mechanische drukpersen in het begin van de 19e eeuw zelfs de positie van de letterzetters op de arbeidsmarkt. Als vanouds waren zij al meer in aantal. Van een zetvorm kon men immers, wanneer we even geen rekening houden met slijtage, onbeperkt afdrukken maken, waardoor veel minder boekdrukkers nodig waren. De mechanische drukpers versterkte dit beeld. Wanneer de werkgevers met hun nieuwe machines meer en meer verschillende producten op de markt wilden brengen, waren ze wel verplicht meer letterzetters in dienst te nemen. De zetmachines die in België rond 1900 werden geïntroduceerd, mechaniseerden ook maar één arbeidstaak en raakten daardoor evenmin aan de arbeidsdeling en arbeidstaakbeheersing in de sector. Die rol was weggelegd voor de fotozetmachines en de computers die in het laatste kwart van de 20e eeuw werden ingezet. In de 19e eeuw hadden de grafische vakbonden ook het voordeel dat hun productiemarkt gefragmenteerd was. De krantenuitgeverijen en de grote laberdrukkerijen die het overheidsdrukwerk verzorgden, dongen zowat voortdurend naar de gunst van de betere arbeidskrachten in de sector. Omdat zij vaak met deadlines werkten, stemden zij vaak snel in met de vakbondseisen. Deze gunstige constellatie voor de vakbonden werd wel bedreigd door het altijd aanwezige marktsegment van kleine tot zeer kleine drukkerijen dat gevoed werd door arbeiders met een beperkt budget, die goedkoop productiemateriaal konden aankopen op een altijd florerende tweedehandsmarkt. Om een leefbaar bestaan op te bouwen, werkten zij gewoonlijk met leerjongens of arbeiders die het minimumloon niet verdienden dat de vakbonden voor hun leden opeisten.

Een gefragmenteerde en lang van ingrijpende, technologische innovaties gespaarde productiemarkt kon echter niet alleen garant staan voor relatief hoge lonen en gunstige arbeidsvoorwaarden. Daarvoor moest het grafisch syndicalisme ook een eigen dynamiek ontwikkelen. Zo bouwden de grafische vakbonden sociale verzekeringsnetwerken uit om zoveel mogelijk arbeiders aan zich te binden en zo hun arbeidsmarkt te controleren: ziektevergoedingen en pensioenen hielden zo zieke en oude leden weg van de arbeidsmarkt, reisvergoedingen saneerden het arbeidsoverschot weg naar regio's waar wel werk was en werkloosheids- en weerstandsvergoedingen weerhielden leden ervan werk te aanvaarden aan voorwaarden die minder waren dan deze die de vakbond vooropstelde.

De gematigde tot neutrale politieke houding van de grafische vakbonden moest politieke dissidenties van de arbeidsmarkt weghouden. Daardoor noemde men grafici vaak navelstaarders die zich afkeerden van de arbeidersbeweging. Wij vonden echter meerdere sporen terug van zeer directe solidariteit. Zo steunden de typografenvakbonden met gulle hand stakingen in andere nijverheidssectoren en hielpen de typografenmutualiteiten in Luik, Brussel en Verviers de eerste mutualiteitsfederaties en apothekerscoöperaties van het land oprichten. Voorts waren veel typografen in eigen naam politiek actief. Rond 1900 speelden zij een prominente rol in de Belgische Werkliedenpartij (BWP), de Syndikale Kommissie en de Brusselse coöperatieve en mutualistische beweging. Velen lieten zich daarbij voor de BWP, maar zeker niet alleen voor deze partij, verkiezen in de gemeenteraden van de Brusselse agglomeratie, de Brabantse provincieraad en zelfs de Kamer. Na de Eerste Wereldoorlog werd de Brusselse typografenbond dan weer zo goed als onafgebroken geleid door communisten en anarcho-syndicalisten. De bond bleef daarbij wel altijd strikt neutraal. Dat maakte het trouwens mogelijk dat hij voor de oorlog evengoed door katholieken of liberalen geleid werd. Om zoveel mogelijk arbeiders binnen eigen bereik te houden, bouwden de grafische vakbonden ook netwerken van socio-culturele, filantropische en zelfs politieke organisaties uit en fungeerden zij veelal ook als arbeidsbeurs.

De organisatorische sterkte van de 19e eeuwse-grafici was geen nieuw gegeven. In de 16e eeuw vormden zij al formele organisaties. Deze kapellen verzorgden de homogeniteit in het beroep, bijvoorbeeld door initiatierites of het samen verteren van de boetes. De meester maakte vaak deel uit van de kapel. Ook hierdoor kende de sector al vroeg gemoedelijke arbeidsverhoudingen. Dat wil echter niet zeggen dat de kapellen niet strijdbaar waren. Integendeel, reeds in de 16e eeuw staakten grafici in Parijs en Lyon om hun beroepsbelangen te vrijwaren. De kapel van de Antwerpse drukkerij Plantijn had later zelfs een eigen weerstandskas.

Het verband tussen het 19e-eeuwse grafisch syndicalisme en zijn ambachtelijk verleden was vaak een aanleiding om de grafische vakbeweging corporatief te noemen. Daarmee ging men naar ons gevoel te makkelijk voorbij aan de vaststelling dat de

grafische vakbonden tot diep in de 20e eeuw een continu bestaan kenden.

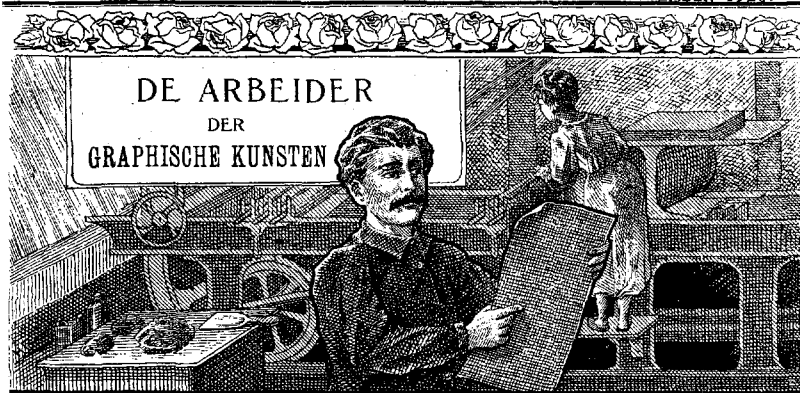
In de syndicale theorievorming in België noemt men vakbonden met zo'n palmares nochtans 'modern'. Naar onze mening verdienen de grafische vakbonden dit predikaat evenzeer, en dit om verschillende redenen. Anders dan algemeen aangenomen wordt, ontstonden zij bijvoorbeeld niet via, maar wel naast de mutualiteiten die ook in de grafische nijverheid eerder waren opgericht. Zij boden zich daarbij vaak meteen als weerstandsorganisaties aan.

In de 20e eeuw vertaalde de moderniteit van het grafisch syndicalisme zich ook in zijn aansluiten bij de algemene syndicale context van het land. Zijn lidmaatschap van de socialistische vakbeweging na de Eerste Wereldoorlog en de toenemende concurrentie uit christelijke hoek na de Tweede Wereldoorlog getuigen daarvan. Na de Tweede Wereldoorlog ontsnapte het grafisch syndicalisme evenmin aan de regionalisering die zowel het land als de Belgische vakbeweging zelf trof. Dit leidde ertoe dat de grootste centrale uit de sector, de ABVV-Centrale der Boek- en Papiernijverheid, in de jaren 1970-80, eigen intergewestelijken oprichtte. Deze centrale en haar voorlopers namen ook deel aan de algemene stakingen van 1936 en 1960-61, wat er opnieuw op wijst dat de grafische vakbeweging zich nooit helemaal van de arbeiders- en vakbeweging afsloot.

Ook de neergang van het grafisch syndicalisme in het laatste kwart van de 20e eeuw laat zien dat de grafische vakbonden schatplichtig waren aan syndicale wetmatigheden waar geen enkel beroep aan kon ontsnappen. De ingrijpende technologische innovaties in de jaren 1960-70, maakten dat de grafici eerst hun arbeidstaakbeheersing en dan hun baan verloren. De Centrale der Boek- en Papiernijverheid was daarna geen leefbaar bestaan meer beschoren, waardoor ze midden de jaren 1990, binnen het ABVV, opging in de bediendenbond BBTK enerzijds en de Algemene Centrale anderzijds.

Dat de grafische vakbeweging in de 20e eeuw zolang standhield, heeft meerdere met elkaar verband houdende oorzaken. Zoals gezegd werd de arbeidsdeling in de sector pas in de jaren 1960-70 ongedaan gemaakt. De mechanische drukpers en de zetmachine hadden tot dan de arbeidsverhoudingen niet in het voordeel van de werkgevers kunnen doen kantelen. De introductie van de mechanische drukpers kostte veel boekdrukkers wel hun baan, maar de globale tewerkstelling steeg omdat meer letterzetters nodig waren. De toenemende literatuurconsumptie als gevolg van de bevolkingsgroei en de alfabetisering compenseerde dan weer het banenverlies dat volgde op de introductie van de zetmachine rond 1900. Voor deze meevallers voor hun arbeiders, betaalden de werkgevers een prijs. De letterzetters maakten immers dankbaar gebruik van de tijds-kloof tussen de introductie van de mechanische drukpers en van de zetmachine om zich voor te bereiden op de lang gevreesde mechanisering van het letterzetten.

Tussen de oprichting van de Brusselse letterzettersbond in 1842, én de staking van 1900 waarmee deze vakbond arbeidsduurvermindering wilde afdwingen om de werkloosheid te compenseren die de zetmachine zou veroorzaken, gaapt een kloof van zo'n 60

Orgaan der Centrale der Steendrukkers
en sanverwante vakken van België.

Redactie en Baas: H. BERCKMANS, Volkshuis (Zaal 49), BRUSSEL.

jaar. Daar maakte de bond gebruik van om een closed shop te installeren op de Brusselse typografische arbeidsmarkt. In 1900 was dat nefast voor de Brusselse werkgevers. De financiële draagkracht van de verzamelde sociale verzekeringen van de vakbond bleek dat jaar vele malen groter dan het gezamenlijk kapitaal van de hoofdstedelijke werkgevers. De staking van 1900 was cruciaal voor de grafische vakbeweging. Na de staking overlegden werkgevers en vakbond immers een akkoord waarin de eersten de eeuwenoude regels betreffende de opleiding en de beperking van de leerlingentallen ('officieel') erkenden. Ook werd afgesproken dat enkel vakbondsleden de nieuwe machines mochten bedienen. Het belang van dit akkoord mag niet onderschat worden. Het vormde immers de basis van de nationale CAO die in 1919 werd ondertekend en die tot het laatste kwart van de 20e eeuw relatief weinig veranderingen onderging, zodat de grafici tot dan hun arbeidstaakbeheersing via het overleg konden formaliseren. De nationale CAO van 1919 bevestigde ook de, wat men in Nederland "*aloude overeenkomst*" noemt, "*waarin werkgevers en werknemers elkaar de helpende hand toestaken bij de ordening van de voor hen relevante markten: werknemers betoonden zich loyaal bij de bestrijding van werkgevers die onder de tarieven werken [...] terwijl werkgevers ditzelfde deden ten aanzien van de concurrentie van ongeschoolden*".

In de 19e eeuw maakten vooral de vakbonden werk van deze overeenkomst: zo mochten hun leden niet werken in firma's die op hun index stonden, die, anders gezegd, de overlegde lonen en arbeidsvoorwaarden niet respecteerden. Ook organiseerden de grafische vakbonden voortdurend druk op de overheid opdat deze een gunstige politiek zou voeren in het voordeel van de sector. Dan hebben we het bijvoorbeeld over de inlassing van minimumlonen in de lastencahiers van openbaar drukwerk.

Door middel van voor België uitzonderlijk vroeg overleg en in ruil voor hun bijdrage aan de sanering van de productiemarkt, realiseerden de grafische vakbonden al zeer

vroeg relatief hoge lonen en gunstige arbeidsvoorwaarden. In Brussel werden deze al vanaf 1857 in akkoorden vastgelegd. Naar het einde van 19e eeuw toe, en in het begin van de 20e eeuw, waren de grafische lonen wel onderhevig aan de wet van de remmende voorsprong. De introductie van de indexkoppeling in het interbellum stabiliseerde de verschillende lonen echter ten opzichte van elkaar, zodat de grafische lonen medio 1970 er nog altijd mochten zijn.

Daarnaast speelde de grafische vakbeweging vooral een voorlopersrol op het vlak van de arbeidsduurvermindering, met in Brussel, in 1865, de 10-urendag en in 1909, de 9-urendag. Nog voor de meeste Belgische arbeiders in 1936 zes betaalde verlofdagen kregen, dwong de grafische vakbeweging in 1931 al drie dagen betaald verlof af van de werkgevers.

De relatief hoge lonen en gunstige arbeidsvoorwaarden waren de prijs die de werkgevers in de sector graag betaalden voor de bijdrage van de vakbonden bij de ordening van hun productiemarkt én de verwachting dat uniforme lonen, voor uniforme prijzen en zekere winsten zouden zorgen, waardoor alleen het vakmanschap de werkgevers nog van elkaar zou doen onderscheiden.

Het vroeg en gunstig overleg in de sector laat zich ook verklaren door het feit dat de grafische vakbonden en werkgevers veelal geen antagonistische spelers waren. In de voorbije twee eeuwen werd de sector dan ook maar één keer opgeschrikt door een algemene staking. Die vond plaats in 1925. De gemoedelijke arbeidsverhoudingen in de sector hadden voorts ook te maken met de bescheiden omvang van het gemiddeld grafisch bedrijf. Dat veel werkgevers hun carrière als arbeider waren begonnen of vaak samen met hun arbeiders opgeleid waren, bevorderde evenzeer het begrip voor elkaars standpunten. De vroege overlegbereidheid in de sector werd in de syndicale theorievorming in het verleden evengoed aangegrepen om het grafisch syndicalisme corporatief te noemen. Dat is maar een van de vele inconsequenties die de benadering van de grafische vakbeweging in het verleden te vaak kenmerkte. Vroeg overleg in andere sectoren noemt men vreemd genoeg modern. Nog een inconsequentie is dat veel theoretici en historici het grafisch overleg in de 19e eeuw zien als een negatie van de klassenstrijd terwijl zij het overleg van pakweg de metaalbewerker of mijnwerker kort na de Eerste Wereldoorlog even gemakkelijk sociale realisaties noemen. Deze en soortgelijke analyses zijn naar onze mening vooral te wijten aan een gebrekkige kennis van het grafisch syndicalisme in het bijzonder en het beroepssyndicalisme in het algemeen.

Om te besluiten pleiten wij er dan ook voor om vakbonden en vakbewegingen meer als autonome instituten te bestuderen en niet altijd als een bijproduct van de arbeidersbeweging én haar politieke keuzes. Zo kan men vermijden dat vakbonden en vakbewegingen door middel van politieke kwalificaties al te vaak in de syndicale vergeethoek worden gedrumd.

Schrijfmachine van Maurice Gilliams (Letterenhuis)

Het Letterenhuis

Diane 's Heeren, conservator

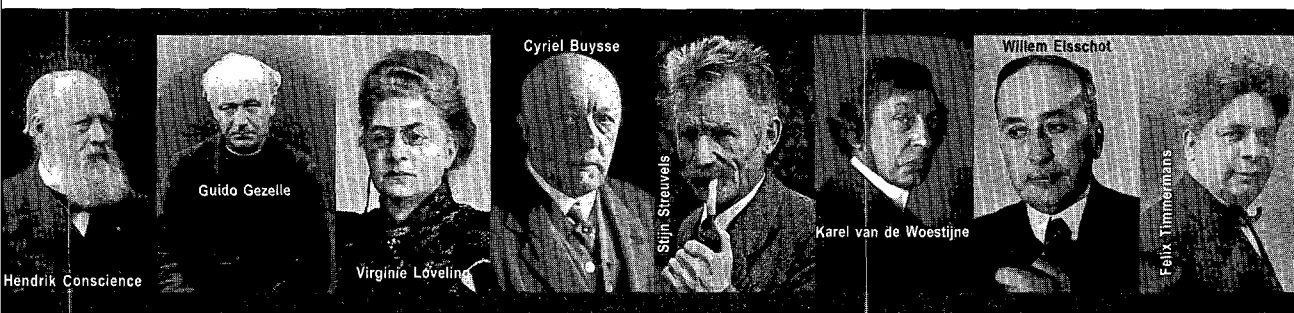
Het Letterenhuis bestaat sinds 1933 en is het grootste letterkundige archief van Vlaanderen. Handschriften, brieven, documenten en afbeeldingen van Vlaamse auteurs worden er verzameld, bewaard en ontsloten. Ook archieven van literaire tijdschriften en uitgeverijen behoren tot het verzamelgebied.

De collectie, in de leeszaal of on line te raadplegen via de databank Agrippa, maakt het Letterenhuis tot het 'geheugen van de Vlaamse literatuur'. Het Letterenhuis bewaart ruim 2 miljoen brieven en handschriften, 130.000 foto's en 35.000 affiches. De literaire correspondenties, handschriften en documentatie die het Letterenhuis bewaart, vormen het bronnenmateriaal bij uitstek voor het onderzoek, de teksteditie, de biografie, de literatuurgeschiedenis.

Sinds dit jaar is het Letterenhuis door de Vlaamse overheid erkend als het literaire archief van en voor Vlaanderen. Die erkenning draagt bij tot een efficiënte en snellere ontsluiting van archieven. De opdracht van het Letterenhuis bestaat er echter niet enkel in om dat literaire erfgoed te bewaren, maar ook om het levendig te houden. Dat gebeurt onder meer met tijdelijke tentoonstellingen die de Vlaamse literatuur(geschiedenis) ook letterlijk in beeld brengen.

200 jaar literatuur in Vlaanderen

De nieuwe vaste opstelling van het Letterenhuis neemt de bezoeker mee op een gevarieerde en boeiende reis door de Vlaamse literatuur van de 19e en 20e eeuw. U kunt er een keuze uit de gigantische handschriftencollectie komen ontdekken, niet alleen het handschrift van Paul van Ostaijens ontroerende gedicht *Marc groet 's morgens de dingen*: "Dag ventje met de fiets op de vaas met de bloem / ploem ploem", maar ook de handschriften van tientallen andere oudere en moderne klassieke Vlaamse teksten: *De leeuw van Vlaanderen*

van Conscience, *De Kapellekensbaan* van Louis Paul Boon, *Kaas* van Willem Elsschot, *Ten oorlog* van Tom Lanoye - en ga zo maar door, van Guido Gezelle en Cyriel Buysse, Felix Timmermans en Gerard Walschap, Jef Geeraerts en Ivo Michiels tot Hugo Claus en Herman de Coninck.

Maar u krijgt uiteraard niet alleen handschriften, brieven en documenten van Vlaamse schrijvers, uitgevers, literaire tijdschriften en critici, illustratoren en typografen te zien. Er wordt ook een selectie gepresenteerd uit de collectie van tienduizenden foto's, affiches, prenten en tekeningen, schilderijen en sculpturen die met de Vlaamse literatuur van de afgelopen 200 jaar te maken hebben. Bovendien zijn er ook opnames van Vlaamse schrijvers in woord en beeld. Om de bezoeker ook van de literaire teksten zelf te laten proeven, worden fragmenten die typerend voor een auteur of een periode zijn, uitvergroot op de wanden.

In de expositie fungeert een gigantische tijdlijn als literair-historisch referentiepunt voor de museumbezoeker. Die tijdlijn illustreert tegelijk ook de veranderende beeldcultuur, van borstbeelden en geschilderde portretten in de 19e eeuw tot televisie en video aan het einde van de 20e eeuw. Het grote verhaal dat in het Letterenhuis wordt gepresenteerd, schetst hoe literatuur zich ontwikkelt in een evoluerende maatschappij. Daarbij wordt gewerkt met contrasterende of elkaar aanvullende verhaallijnen. Zo wordt in de 19e eeuw de historisch-nationalistische literatuur van Conscience tegenover de ontvullende, objectieve romans van Cyriel Buysse geplaatst. Voor de jaren 1920-1930 wordt de meer landelijke streekliteratuur met een modernistisch stadsgevoel geconfronteerd. Het zwaartepunt van de expositie ligt evenwel op de periode na 1950. Daar wordt een verhaal over vormexperiment en inhoudelijk engagement gepresenteerd aan de hand van het werk van onder meer Louis Paul Boon, Ivo Michiels, Hugo Claus, Marcel van Maele, Paul Snoek, Walter van den Broeck, Leonard Nolens, Kristien Hemmerechts, Paul Mennes, Tom Lanoye en Peter Verhelst.

De museumopstelling

Voor de nieuwe vaste opstelling van het Letterenhuis tekenden de mensen van Monkey Business een strak, tijdloos ontwerp uit met gebogen wanden en kronkelige elemen-

Foto's: Letterenhuis

ten in matte inox en vierkante toonkasten in donker finier. De toonkasten zijn bovendien voorzien van lades. Op deze manier wordt een deel van de kwetsbare documenten, brieven en handschriften extra beschermd doordat ze niet de hele tijd aan het licht worden blootgesteld. Bovendien worden de bezoekers zo niet met een overdaad aan materiaal geconfronteerd. Naargelang een bezoeker in een bepaalde figuur of in een thema geïnteresseerd is, kan hij een lade openen waarin bijkomende informatie en materiaal te vinden zijn.

In het museum zijn er ook een aantal bijzondere modules. Een daarvan is een gigantische inox kronkel, die de woelige periode van de jaren 1930 symboliseert. Op de buitenwand komen onder meer tekstfragmenten die refereren aan een gevoel van onbehagen dat wordt opgeroepen door de stedelijke omgeving. Binnenin de kronkel komt een landschap van streekauteurs, waar de bezoeker met een eenvoudige druk op een knop foto's kan doen oplichten en tegelijk een tekstfragment te horen krijgt.

De schrijvers van de jaren 1970 krijgen een plaats op en in een conische vorm. Via 3 kijkgaten op verschillende hoogten kunnen de bezoekers naar binnen gluren. Die inkijk staat voor auteurs die in die periode de blik naar binnen richtten. Binnenin de conische vorm loopt een projectie van tekstfragmenten en intimistische foto's.

Voor auteurs die in de jaren 1980-90 debuteerden, is er een aparte ruimte. Er worden 53 auteurs gepresenteerd, niet alleen met een foto en een boek, maar ook met een object dat met hun werk te maken heeft. Voor elke auteur is er een kijkkastje in de wand. De verschillende kijkkastjes worden beurtelings verlicht waardoor de zapschaal en de lichte chaos van het grote hedendaagse aanbod geëvoceerd worden. Een soundscape gemaakt door Paul Mennes zorgt voor een auditieve aanvulling bij het visuele materiaal.

Praktisch

Letterenhuis, Minderbroedersstraat 22, 2000 Antwerpen

[T]: 03/222.93.20 / [F]: 03/222.93.21 / [E]: amvc.letterenhuis@stad.antwerpen.be

Voor meer info: http://museum.antwerpen.be/avmc_letterenhuis

Tegendruk.

Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog

Paule Verbruggen, Amsab-ISG

In de lente van 2002 sloten de Stadsbibliotheek en Amsab-ISG een akkoord om onderling microfilms te ruilen van onder meer *Vólksgezèt* en *Vóoruit*, om zo in de twee instellingen tot volledige collecties te komen. Van daaruit groeide het idee om samen te werken rond een thema waarmee beide instellingen zich aan een breed publiek konden presenteren.

Bleek dat zowel Amsab-ISG als de Stadsbibliotheek een indrukwekkende en unieke verzameling illegale bladen hebben die, gezien de slechte kwaliteit van het papier en het drukwerk van tijdens de oorlog, qua conservering bijzondere aandacht eisen. Dit was de aanleiding tot de realisatie van de tentoonstelling *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog* en de begeleidende publicatie. De viering van zestig jaar bevrijding in Antwerpen in september 2004 bleek trouwens het uitgelezen moment om uit te pakken met deze getuigenissen van het geschreven verzet.

Wetenschappelijk kreeg het initiatief van meet af aan de structurele medewerking van het SOMA (Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij). Jan Laplasse en Karolien Steen verrichten daar met ingang van januari 2003 en in het kader van hun doctoraalscriptie, onderzoek naar de geschiedenis van het verzet. Professor Bruno De Wever (Universiteit Gent), die dit project coördineert, schakelde ook Gert De Prins in, een student die over de Antwerpse sluikpers een licentiaatsver-

De valse Le Soir die gedrukt werd op 50.000 exemplaren (9 november 1943) (foto Bart Dewaele)

handeling maakte. Een logisch gevolg van deze wetenschappelijke ondersteuning was dan ook dat het SOMA mede-uitgever werd van het boek.

Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel zijn een aantal eerder algemene bijdragen opgenomen onder de titel *Samenleving en verzet*. Bruno De Wever schetst bij wijze van inleiding de - scheefgetrokken - beeldvorming over het verzet in de Vlaamse publieke herinnering en de oorzaken daarvan. Hij geeft niet alleen een bevattelijk beeld van de geschiedschrijving van het verzet, maar ook van de - schaarse - productie van romans en 'fictionele of documentaire representaties' over het onderwerp in film en op televisie.

Daarop aansluitend geeft Fabrice Maerten, in samenwerking met Rudi Van Doorslaer, een beknopt overzicht van de geschiedenis van het verzet, zijn ontstaan en groei, de spreiding ervan in Vlaanderen, Brussel en Wallonië, een sociologische doorlichting van de verzetslieden en zijn impact op de Belgische naoorlogse maatschappij.

In de volgende bijdrage beschrijft Roel Vande Winkel hoe de Duitse bezetter zowel de geschreven, de gesproken als de gefilmde pers gelijkschakelde, zodat alle informatie-media met dezelfde stem spraken. Uit zijn betoog blijkt heel duidelijk dat, wie een andere mening dan die van de bezetter wou uiten, niet anders kon dan ondergronds gaan. Of zoals de auteur zelf zegt: *"De Belgische sluikpers 'dankt' onmiskenbaar haar ontstaan aan de Duitse greep op de officiële pers."*

Bij wijze van kaderstukje bij vorige bijdrage, vertelt Martine Vermandere over Radio België-Radio Belgique, de Belgische uitzendingen die dankzij de European Service van de BBC vanaf 28 september 1940 in de ether kwamen. Wat weinigen weten, is dat het in een van die uitzendingen van Radio Belgique was dat het V-teken geboren werd als symbool van verzet. Het kreeg wel pas echt impact nadat een nieuwslezer van de BBC opriep om het V-teken in morse te toeteren, te tikken en te fluiten. In die mate zelfs dat ook de Duitsers het op een gegeven moment (juli 1941) accapareerden.

Fabrice Maerten brengt, als dé specialist terzake, een analyse van de sluikpers in België. Niet alleen vanuit welke milieus ze groeide en welke ideologische connotaties ze had, maar ook het concrete proces van het maken van een sluikblad, wie erbij betrokken was, en welke onderwerpen of items erin behandeld werden.

Karolien Steen belicht op haar beurt de parallellen en verschillen tussen de sluikpers van de Eerste en die van de Tweede Wereldoorlog. Niet alleen was er een duidelijke gelijkenis qua vormgeving, maar ook inhoudelijk was die frappant. Daarnaast werd in de sluikpers van de Tweede Wereldoorlog voortdurend gerefereerd aan de Eerste Wereldoorlog, niet als thema op zich, maar als voorbeeld, als referentiekader en aanknopingspunt. Zo werd regelmatig gealludeerd op de wreedheden van de Duitsers in de Eerste Wereldoorlog, of werden persoonlijkheden uit de Eerste Wereldoorlog bovengehaald, zoals koning Albert I, kardinaal Mercier en burgemeester Adolphe Max. Ook werd herhaaldelijk verwezen naar belangrijke data uit de Eerste Wereldoorlog, bij uitstek natuurlijk 11 november.

In het tweede deel zijn een aantal bijdragen gebundeld die specifiek de sluikpers in Antwerpen belichten. Gert De Prins geeft een overzicht van alle mogelijke sluikbladen die in het Antwerpse - ook in de randgemeenten - verschenen. Daaruit blijkt dat niet alle bladen echt politiek of syndicaal getint waren en dat ook niet alle bladen in het Antwerpse gedrukt werden; sommige kwamen ook van andere steden. De Prins heeft ook even aandacht voor de rol van de vrouwen in de sluikpers.

Jan Laplasse maakt de papieren geschiedenis wat 'levend' door een zeer specifieke case te beschrijven, namelijk die van het blad *Steeds Vereenigd*. In zijn bijdrage kan je het spannende verloop volgen van het wel en wee van een sluikblad. Wat daarbij opvalt is hoe amateuristisch het er eigenlijk aan toe ging en dat het ook niet altijd ideologische motieven waren die mensen ertoe aanzetten om met een sluikblad te beginnen. Vooroorlogse vertrouwelijke relaties en professionele contacten waren dikwijls al voldoende om erbij betrokken te geraken. Dit artikel toont aan hoe belangrijk het is om de geschiedenis van de sluikpers en meer in het algemeen van het verzet ook van onderuit te bekijken, dus niet alleen via haar structuren, programma's en topfiguren.

De bijdrage van Lieven Saerens kreeg al uitgebreide aandacht in de pers (zie artikel *De Morgen*, 27/09/2004). Saerens maakte een analyse van 26 verzetsbladen uit het Antwerpse (Groot-Antwerpen). Van het vijftiental Antwerpse verzetsbladen dat in de periode 1940-1941 verscheen, was het enkel *Het Vrije Woord* van de groep Vrank en Vrij dat de anti-joodse verordeningen onmiddellijk ter sprake bracht. In de loop van de bezetting zouden uiteindelijk 7 van de 26 onderzochte bladen op de jodenvervolging ingaan.

Bert Boeckx geeft hierna een korte schets van één verzetskrant in het Antwerpse, met name *De Volksgazet*. Gert De Prins sluit af met een stukje over Anna De Belder, een Antwerpse die sluikbladen verspreidde en hiervoor tot achttien maanden gevangenisstraf werd veroordeeld.

Het boek is heel rijk geïllustreerd in kleurendruk en kost 15 euro.

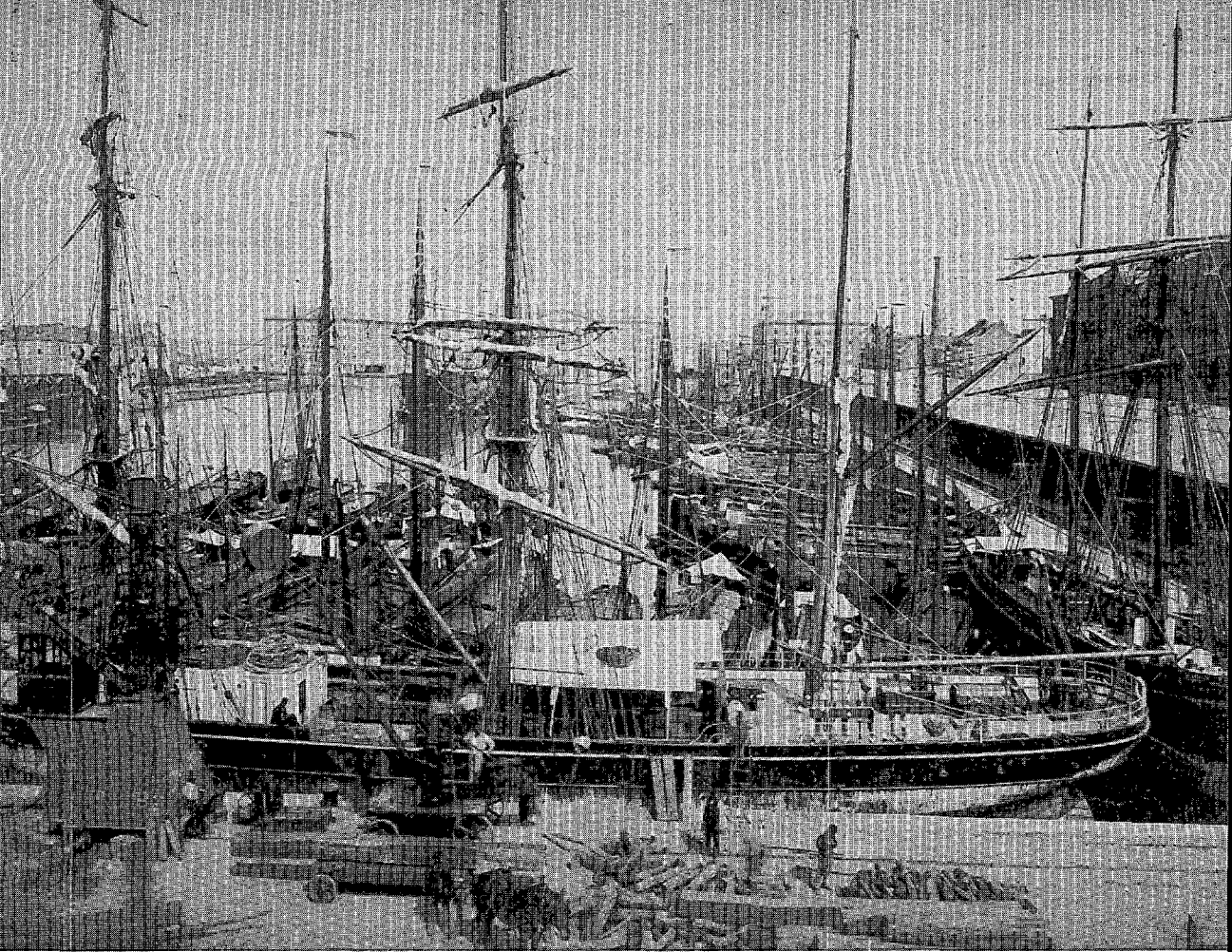
B. Boeckx, G. De Prins, B. De Wever, J. Laplasse, F. Maerten, A. Renard,
L. Saerens, K. Steen, R. Vande Winkel, R. Van Doorslaer, M. Vermandere,
Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog,
Gent/Brussel: Amsab-ISG/SOMA, 2004, 176 p.

Bestellen:

[E]orders@amsab.be

[T] 09/224.00.79 (vragen naar Gwendolina Van Hoecke)

[F] 09/233.67.11

Het Willemdok, Antwerpen, eind 19e eeuw (BTB)

**STEPHAN VANFRAECHEM, BOB BAETE,
100 Jaar Havenarbeidersbond Antwerpen.
Van dokwerker tot havenarbeider**

Paule Verbruggen, Amsab-ISG

In het vorige nummer van Brood & Rozen (2004/3) haalde ik het reeds aan: van bij zijn ontstaan heeft Amsab-ISG publicaties gemaakt naar aanleiding van alle mogelijke jubilea van organisaties die van ver of van dicht met de socialistische beweging te maken hebben. Van bij het begin ook heeft Amsab-ISG er heel bewust naar gestreefd dit op een wetenschappelijke, onafhankelijke manier aan te pakken.

Een paar maanden terug nam Bob Baete, voorzitter van de Vakgroep Haven van Antwerpen contact met op met Amsab-ISG. Honderd jaar geleden werd immers, na een paar mislukte pogingen, de socialistische havenvakbond Willen is Kunnen (WIK) opgericht. Bob Baete wilde dit jubileum vieren met een groots volksfeest - en groots was het: meer dan 5000 man kwam opdagen - maar ook met een boek waarin een historiek wordt geschetst van de honderdjarige.

Amsab-ISG zocht daarvoor Stephan Vanfraechem aan, een historicus van de Universiteit Gent die in 2002 tot doctor promoveerde op het proefschrift *Een sfeer om haring te braden! Arbeidsverhoudingen aan de Antwerpse haven 1919-1972*. In vijf hoofdstukken en in een ongedwongen stijl brengt hij de geschiedenis van de havenbond tot 1972. In een eerste hoofdstuk schetst hij de weinig rooskleurige arbeidssituatie van de dokwerkers in Antwerpen rond de eeuwwisseling, en als reactie daarop de eerste pogingen tot syndicale organisatie, een verhaal van vallen en opstaan.

Een volgend hoofdstuk behandelt de 'definitieve' oprichting in 1904 van de eerste socialistische Antwerpse havenarbeidersbond Willen is Kunnen (WIK) en de eerste moeilijke jaren, te beginnen met de fameuze staking van 1907. Die begon met het referendum van Willen is Kunnen over de invoering van een minimumloon van zes frank per dag en een toeslag van 100 % voor zondagswerk. Een eis waarop de Fédération Maritime, een van de grootste werkgeversfederaties, weigerde in te gaan. Daarop volgden korte conflicten die meestal betrekking hadden op een hoger loon. De eigenlijke staking brak los op 15 juli 1907 en liep uit op een volledige lock-out van de haven, waarbij Engelse havenarbeiders in de plaats werden aangeworven. Na de staking steeg het ledenaantal van de WIK van 900 tot 5200. Een tijdelijke sprong, zo bleek, want na de staking liep het ledental vlug terug; wat de WIK ertoe aanzette om de vakbondswerking te professionaliseren. Opvallend is, aldus Vanfraechem, dat toen al bij de WIK het besef speelde dat men zich in de eerste plaats moest richten op eisen die direct of op korte termijn de arbeids- en levensomstandigheden van de havenarbeiders zouden verbeteren. Dat zoiets als 'ideologie' er best niet al te veel kwam bij kijken.

Een volgend hoofdstuk behandelt de periode 1919-1939, met als belangrijke kentering dat de Fédération Maritime in 1919 de havenvakbonden officieel erkende. In die periode werd de socialistische Willen is Kunnen trouwens meer en meer aangesproken met de overkoepelende naam Belgische Transportarbeidersbond (BTB). In het Nationaal Komitee der Haven (NK), waarin werkgevers en werknemers waren vertegenwoordigd, was van bij de aanvang wel duidelijk dat de BTB de grootste vakbond was in de haven, met zes arbeidersafgevaardigden, naast twee van de katholieke Antwerpse Dokwerkersbond. De eerste jaren werd het overleg volledig beheerst door discussies over het basisloon. Dat de havenarbeiders niet echt gelukkig waren met de resultaten van negen jaar paritair overleg bleek uit het uitbreken van een wilde staking in 1928, tot grote woede van de BTB zelf.

Veel bedreigender nog voor het paritair overleg was de economische crisis die zich vanaf 1930 duidelijk liet voelen in de haven. Door het overschot aan arbeidskrachten in die periode, konden de werkgevers, meer nog dan in de jaren 1920, hun agenda doordrukken en werden de havenvakbonden in een meer afhankelijke positie gedwongen in het Nationaal Paritair Comité der Haven van Antwerpen zoals het NK sinds 1929 heette. Vooral de BTB zag in het overleg de enige mogelijkheid om uit de impasse te geraken. Hij slaagde erin de vrede te bewaren in de haven tot in 1936. Toen barstte de bom met de staking van 1936: de havenarbeiders waren moe getreiterd door de grote opofferingen die de opeenvolgende regeringen hadden gevergd, maar vooral waren ze uiterst ontevreden over het paritair overleg in hun sector. Het is tijdens die staking dat de Oostendenaar Louis Major zijn spectaculaire intrede deed in de Antwerpse BTB. Stephan Vanfraechem beschrijft hoe hij tijdens een stakingsvergadering het hele Antwerpse Sportpaleis op zijn hand kreeg, niet door lof te zwaaien, maar door de havenarbeiders uit te kaffenen !...

Naast de onmiddellijke loonsverhoging van twaalf frank had de staking nog een ander belangrijk gevolg: op 28 september 1937 werd in de Antwerpse haven de 7-urendag ingevoerd.

In een volgend hoofdstuk wordt de periode 1940-1950 beschreven die eigenlijk volledig overheerst werd door de strijd tegen de groeiende invloed van de communisten in de haven.

In het laatste hoofdstuk beschrijft Vanfraechem hoe na de Tweede Wereldoorlog een nieuwe generatie werkgevers aantrad die niet langer de vakbonden bestreed, maar inzag dat samenwerken meer loonde om de Belgische industrie en economie sterker te maken. Een nieuwe wind die ook zijn invloed had op het paritair overleg in de Antwerpse haven. De grote uitdagingen waarvoor de Antwerpse haven stond op infra-structureel en sociaal vlak - eind jaren 1940 dreigde Antwerpen het zwakke broertje te worden in West-Europa - konden enkel slagen in een sfeer van sociale vrede. Het deel van Vanfraechem wordt afgesloten met een korte uitweiding over de Wet Major van 1972 - de parel aan de kroon van een halve eeuw sociaal overleg - waarin omschrijvingen als 'havenarbeid' en 'havengebied' voor het eerst een wettelijke omkadering kregen.

Het tweede deel van het boek, van de hand van Bob Baete, moet eerder als een getuigenis gelezen worden. Het behandelt de periode na 1972, met onder meer de staking van 1973, de stichting van de Vakgroep Haven van Antwerpen, de verdwenen 'aanverwante groepen', de vakopleiding, de gewonnen processen ter vrijwaring van het basisloon, de distributie en logistieke diensten... Een speciaal hoofdstuk in kroniekvorm wordt gewijd aan de Port Package, de Europese richtlijn die de Wet Major dreigt onderuit te halen door een liberalisering van de havendiensten.

Het boek is mooi geïllustreerd en kost 10 euro.

Stephan Vanfraechem, Bob Baete, 100 Jaar Havenarbeidersbond Antwerpen.

Van dokwerker tot havenarbeider, Gent/Antwerpen: Amsab-ISG/BTB, 2004, 176 p.

Bestellen:

[E]orders@amsab.be

[T] 09/224.00.79 (vragen naar Gwendolina Van Hoecke)

[F] 09/233.67.11

Domela Nieuwenhuis rond 1892

**'De Nieuwe Tijd' en de strijd om het enige,
ware, revolutionaire en schone marxisme.**

**HENNY BUITING, De Nieuwe Tijd, Sociaaldemocratisch
Maandschrift, 1896-1921. Spiegel van socialisme
en vroeg communisme in Nederland**

B Bert Altena, *Erasmus Universiteit Rotterdam*

De Nederlandse Sociaal-Democratische ArbeidersPartij (SDAP), die in 1894 werd opgericht, was een parlementaristische afsplitsing van de Sociaal-Democratische Bond (SDB). Deze Bond was een echte werkliedenorganisatie, met leden die enigszins sceptisch naar socialistische 'heeren' keken. De Bond was niet anarchistisch, maar streefde wel naar de revolutionaire omwenteling van de samenleving en de invoering van een communistisch socialisme. Werken in het parlement stond volgens deze socialisten dat streven in de weg. De politieke leiders van de beweging, Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Christiaan Cornelissen, hadden reeds eind jaren 1880 dit standpunt ingenomen. In de jaren 1890 zouden ze het ook theoretisch onderbouwen. Het bekendst van deze theoretische verhandelingen is de serie kritische artikelen die Domela Nieuwenhuis in 1897 bundelde onder de titel *Le Socialisme en danger*. In die artikelen keerde Domela Nieuwenhuis zich vooral tegen de opvattingen en praktijken van de Duitse sociaal-democraten.

Precies omschreven was het communistisch socialisme van de SDB niet en ook weifelden allerlei leden over de principiële afwijzing van parlementarisme. Tot het eind (in 1900) bleef de SDB - na verboden te zijn inmiddels Socialistenbond geheten - debatteren over de waarde van parlementaire activiteiten. Op de achtergrond speelde een geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht. Die had ook een rol gespeeld in het besluit van de parlementaristische socialisten - voor een deel van burgerafkomst en daarom in de SDB met een zekere argwaan bekeken - zich af te scheiden van de SDB en de SDAP op te richten. In 1897 zou de SDAP-kandidaat Henri van Kol in het

parlement komen. De SDAP was niet alleen maar een parlementaristische afsplitsing van de SDB, maar ook het werk van socialisten die in de Duitse sociaal-democratie juist hun grote voorbeeld zagen. Hadden de Duitse partijgenoten niet een geweldig organisatorisch bouwwerk opgetrokken en was dat niet mede te danken aan hun werk in de Rijksdag? Lieten zij zich niet leiden door de wetenschappelijke inzichten van Marx en Engels, die met mathematische zekerheid de ondergang van het kapitalisme en de overwinning van de sociaal-democratie voorspelden? *"Dann kommt der große Kladderadatsch, und dann sind wir dran!"*

Deze wiskundig-wetenschappelijke zekerheden, bewezen door de geweldige opmars van de Duitse sociaal-democratie, waren door Domela Nieuwenhuis en Cornelissen overboord gezet en ook dat had de oprichters van de SDAP gehinderd. Het Nederlandse socialisme dreigde op een dood spoor te komen. De SDAP was al met al een partij die de gemaakte revolutie van Nieuwenhuis en zijn aanhangers inwisselde voor de werkelijke revolutie als historische onvermijdelijkheid. Deze onvermijdelijkheid kon je kennen dankzij de geschriften en methoden van Marx en Engels. Beidt uw tijd, weest intussen present in het parlement maar houdt het revolutionaire vuur brandende! De SDB-ers mochten de SDAP voor de partij-van-de-geleidelijke-weg uitschelden, voor de SDAP, die het rijpe, volwassen socialisme zei te vertegenwoordigen, was dat kindergescheeuw. De SDB-ers mochten de partij de Studenten-Dominees en AdvokatenPartij noemen, en inderdaad zou het jaren duren vooraleer de partij arbeiders in groten getale trok, ook dat beschouwde de SDAP als onvolwassen gebrul van anarchistische heethoofden. Voor een 'uitgerijpte' strategie was wetenschappelijk inzicht nodig en tegelijkertijd bracht dit de partij volkomen op één lijn met de op overwinning afkoersende Duitse SPD. Voor studiën op socialistisch gebied - voor de SDAP waren dat in de eerste twee decennia van haar bestaan vooral marxistische studiën - ruimde de partij dus een belangrijke plaats in. Wetenschap werd met ontzag bejegend en dat zou nog lang zo blijven, getuige de eerbied waarmee iedere socialist die een wetenschappelijke graad behaald had met titel en al genoemd werd: Mr. Troelstra, Dr F.M. Wibaut, Dr Henri Polak enz. Intellectuelen stonden zodoende vooraan in de partij.

De tegenstelling tot de beweging van Domela Nieuwenhuis zou lange tijd het reformisme in de SDAP bevorderen en creatieve, revolutionaire opvattingen remmen, mijns inziens meer dan de conjunctuur en de ontwikkeling van het Nederlandse kapitalisme, die nogal eens ingeroepen worden. Wie het werk in het parlement relativeerde of voluntaristischer strategieën voorstelde, kreeg al snel het etiket anarchist opgeplakt. Zo speelde de tegenstelling tot de overblijfselen van wat SDAP-ers meesmuilend de oude beweging noemden, een rol in de vele debatten die tot 1909, toen de radicale socialisten uit de partij gezet werden, de partij stempelden. Belangrijke vragen stonden in die debatten centraal: Wat was de plaats van de revolutie in de partijstrategie? Welk belang moest aan staat en parlement en het werken daarin gehecht worden? Welke rol

diende de marxistische theorie te spelen? Waar stonden in de partijhiërarchie de leveranciers van deze inzichten, de intellectuelen, waar de leiders die praktische politiek bedreven?

Nu was 'de oude beweging' niet helemaal wars van theorie geweest. Domela Nieuwenhuis en Cornelissen golden in de jaren 1880 en 1890 als marxisten. Voor theoretische en meer zwaarwichtige andere artikelen had de Bond zijn eigen blad, *De Sociale Gids*, gehad. In 1896 werden plannen gesmeed om de uitgave voort te zetten. Dit werd in SDAP-kring aanleiding tot de overhaaste start van het *Maandschrift De Nieuwe Tijd*, om de Socialistenbonders de loef af te steken. Aan de geschiedenis van dit blad heeft de Rotterdamse historicus en socioloog Henny Buiting een omvangrijke studie gewijd. Zijn nog lijviger proefschrift over de partijtwisten in de SDAP vormde de basis voor deze studie. Hij reconstrueert de oprichting van het nieuwe blad gedetailleerd en laat zien hoe hachelijk de onderneming was. Met aanvankelijk vijfenzeftig abonnees dreigde het eerder een nieuwe minuut dan een hele tijd te worden. Binnen twee maanden stond uitgever Hessel Poutsma reeds het water aan de lippen. Het was maar goed dat Jan Fortuyn, een van de oprichters van de SDAP, de uitgave overnam, anders was het gedaan geweest met het blad. De SDAP was in die dagen een klein, armlastig partijtje en niet in staat aan de financiële eisen van een dergelijk blad tegemoet te komen, eisen die des te hoger waren doordat enkele medewerkers voor hun bijdragen betaald moesten worden.

Zodoende ontstond een bijzondere constructie: *De Nieuwe Tijd* moest wel de culturele en wetenschappelijke stem van de Nederlandse sociaal-democratie zijn, maar tegelijkertijd was het blad een private onderneming, los van het partijapparaat. Naast de firma Fortuyn nam vanaf 1900 een kleine groep redacteurs een financieel aandeel in het blad. Zo was het sinds 1903 eigendom van de firma Fortuyn en de redacteurs Henriëtte Roland Holst, Franc van der Goes, Herman Gorter en Pieter Wiedijk. Deze constructie bleef tot het einde van het blad in stand, al veranderden na 1915 de namen van de redacteurs-eigenaars. Intellectueel marxistisch Nederland had op deze wijze een orgaan dat ongecontroleerd het leven van de partijleiding soms danig kon verzuren.

Wat voor blad was het? Henny Buiting spreekt in de ondertitel van zijn boek neutraal van een spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland. Je kunt het ook positiever zeggen: het blad was de wetenschappelijke stem van het Hollands marxisme. Heeft dit soort marxisme bestaan en welke waren dan zijn kenmerken? Hoewel het Hollands marxisme zeer dicht tegen het Duitse van Karl Kautsky aanschurkte, kun je het inderdaad een eigen karakter toedichten. Aangetrokken door het marxisme als hoge wetenschap, gaven de Hollandse marxisten de theorie (en daarmee ook zichzelf) meer dan hun Duitse tegenhangers een overheersende plaats in de beweging, terwijl ze juist als wetenschappers en kunstenaars ook de waarde van individuele vrijheid en inspiratie en van het debat bewaakten. Voor een rigide determinerend materialisme dat de vrijheid verstikt, waren ze niet in de wieg gelegd. In hun voor-marxistische periode

hadden ze veel belang gesteld in schrijvers als Thomas a Kempis en Spinoza. In hun marxistische periode werden ze bijzonder aangetrokken door de theorieën van Joseph Dietzgen (1828-1888). Deze had immers in zijn *Wesen der menschlichen Kopfarbeit* (1869) binnen de grenzen van een marxistisch materialisme een grote plaats ingeruimd voor het werk van de menselijke geest. In hun gevoeligheid voor het probleem van de vrijheid in de bepaaldheid sloegen de vooraanstaande Nederlandse marxisten een eigen toon aan en bewerkten ze een eigen veld. Vooral ten aanzien van de geschiedschrijving kan je dat terugvinden, of het nu gaat om Henriëtte Roland Holsts *Kapitaal en Arbeid*, Wiedijks biografische studiën of Pannekoeks geschriften over het historisch materialisme. Met hun kunstenaarsachtergrond hebben de Nederlandse marxisten ook meer dan de Duitse zich beziggehouden met kunstbeoefening en kunsttheorie. *De Nieuwe Tijd* publiceerde gedichten, prozafragmenten en studies over kunst.

Zo bezien moet het blad een duidelijk gezicht gehad hebben, maar om het te zien moeten we in de 1650 artikelen, die ruim 20.000 pagina's beslaan en 117 cm boekenplank bezetten, wel ons best doen. Reeds op blz. XII klaagt Buiting dat elke poging van de redactie om inhoudelijke chaos te verhoeden, compleet mislukt is. Die klacht wordt luider naarmate het blad langer bestaat en de redactie innerlijk meer verdeeld raakt. Ten dele komt chaos bij ieder tijdschrift voor, omdat tijdschriften nu eenmaal óók afhankelijk zijn van het aanbod van artikelen. Soms mogen ze blij zijn als een aflevering vol komt en verder verwelkomt elke redactie diversiteit. Bij *De Nieuwe Tijd* werd deze normale chaos versterkt doordat de redactie wrijving der gedachten wenste te bevorderen en het blad niet tot een gesloten veste wilde maken. Aanvankelijk moest het ook gelezen kunnen worden door arbeiders, maar met die doelstelling was het na de komst van Henriëtte Roland Holst en Herman Gorter in 1897 gauw gedaan. Toen Pieter Wiedijk (J. Saks) in 1902 de gelederen kwam versterken, zweefde *De Nieuwe Tijd* definitief ver boven de petten der arbeiders. Een massaoplage heeft het blad dan ook nooit bereikt. Vanaf 1899 lag het aantal abonnees steeds tussen de 500 en 600, slechts in de laatste jaren steeg het naar 800. Voor de eerste jaren gaat Buiting er waarschijnlijk terecht van uit dat een flink aantal lezers niet eens lid der SDAP was.

Hij heeft de geschiedenis van het blad in vijf perioden onderverdeeld: aanvangsjaren van 1896 tot 1900 (Roland Holst en Gorter zaten nog in de luiers van het marxisme toen ze tot de redactie toetraden), hoogtijjaren tussen 1901 en 1909 (toen de radicale socialisten rond het blad *De Tribune* uit de SDAP gezet werden en ook de redactie spleet), kwakkeljaren tussen 1910 en 1913, de periode van de Eerste Wereldoorlog (waarin de redactie afscheid nam van Kautsky om het linkse marxisme van Lenin en zijn kring te omarmen), en ten slotte de periode 1919-1921 waarin *De Nieuwe Tijd* aanschurkte tegen de communistische partij die uiteindelijk zijn vrijheid zou verstikken. Onafhankelijk denken en eigenwijsheid waren in deze jaren immers kinderziekten van het communisme geworden en ziekten horen in een gezonde beweging niet thuis.

Van deze vijf perioden is de tweede ongetwijfeld de belangrijkste en meest interessan-

te. Het was een tijd, waarin het meer libertaire radicale socialisme buiten de SDAP nog als een geducht 'anarchistisch' tegenstander gezien werd. Op filosofisch terrein zegde het neokantianisme het marxisme de wacht aan en tornden revisionisten allerlei mazen in Marx' wetten. De zuivere en revolutionaire lezing van Marx' werk moest zodoende intern verdedigd worden. De redactie moest daarnaast de partijleiding op het theoretisch juiste en revolutionaire spoor zien te houden. *De Nieuwe Tijd*-groep werd een verklaard tegenstandster van Troelstra's politieke gemanoeuvree. Tegelijkertijd meende de redactie het marxisme heftig te moeten beschermen tegen aanvallen uit het liberale kamp, vooral tegen de radicale Amsterdamse hoogleraar M.W.F. Treub die in dat kamp de socialisten nog het meest na stond. Iedereen rukte op zijn toegewezen terrein uit, Wiedijk met maar liefst twaalf artikelen over de 'Minderwaardigheid der Meerwaardetheorie'. Menig lezer moet daarin het spoor zijn bijster geraakt, maar Buiting geeft er met dank aan Frank Kalshoven ⁽¹⁾ een competente samenvatting van, zodat ik, met Frits de Jong Edz. kan zeggen dat "deze moeilijkste zijner studies [...] een uiteindelijk niet overmoelijk betoog" is. ⁽²⁾ Al met al werkten de Nederlandse marxisten zich naar een hoog niveau in de theorie en het is dus niet zo vreemd dat ze in deze periode deelnamen aan enkele grote internationale, vooral in Duitsland gehouden, debatten. Prominente bijdragen kwamen van hun hand inzake de waarde van de massa en van massastakingen, het kolonialisme en het imperialisme. Ten slotte ontvouwden Roland Holst en Gorter met hun visie op kunst en schoonheid geheel eigen perspectieven in het marxisme.

Het is een rijke periode al met al, de redactie wint aan prestige en wordt allerwege een groep genoemd. Ze was echter meer een groep in het negatieve, in de kritiek, dan in het positieve. Zodra nieuwe wegen ingeslagen werden en nieuwe socialistische strategieën geopperd, viel de groep uiteen. Bij alle onderlinge waardering overheersten uiteindelijk de meningsverschillen. Gorter, Pannekoek en Wiedijk sloegen na 1909 met de nieuwe SDP radicale wegen in. Henriëtte Roland Holst zou ze schoorvoetend een paar jaar later volgen, maar Wibaut bleef de SDAP trouw. Pas toen deze partij met *De Socialistische Gids* in 1916 een eigen wetenschappelijk orgaan had opgericht, stapten de laatste leden van de SDAP uit *De Nieuwe Tijd*-redactie. Langzaam maar zeker nam daarna de druk van de zich tot CPN omvormende SDP toe. David Wijnkoop en Willem van Ravesteyn, voorlieden van deze partij, hadden niet zo'n heel hoge pet op van Henriëtte Roland Holst, die in deze jaren soms alleen de redactie voerde. Ze wilden echter ook voorkomen dat het blad nu in SDP/CPN-verband de luis in de pels werd, die het bij de SDAP was geweest. Eigenlijk moest volgens hen het blad onder controle van de partij komen en met dat doel gingen ze elke onwelgevallige publicatie te lijf. Het abonneebestand leed er kennelijk niet onder, maar de geest van het blad sprankelde steeds minder. De manoeuvreerruimte werd enger. Uiteindelijk was dit in 1921 de reden voor de firma Fortuyn om het blad op te heffen.

Buiting stelt zich in zijn boek tot doel "zo onbevangen mogelijk verslag te doen van het toenmalige gedachtegoed van de bij het blad betrokken auteurs". Hij heeft de inhoud van de jaargangen overzichtelijk proberen te maken door bepaalde themagebieden af te bakenen, die voor elke periode aan de orde worden gesteld. Dit boek is het resultaat van monnikenwerk, want van de 1650 artikelen kan niet elk artikel aan de orde gesteld worden. Het is geen sinecure de artikelen die wel uitverkoren zijn, adequaat te behandelen. De auteur moet van vele markten thuis zijn: de marxistische economische theorie, theorievorming ten aanzien van het historisch materialisme, geschiedenis van de filosofie en van de wetenschappen in het algemeen, kunst en kunsttheorie en ten slotte de Nederlandse en internationale geschiedenis. Een studie van de inhoud van dit maandblad stelt je, ook als je slechts verslag wilt doen, voor lastige problemen. Tegen deze achtergrond heeft het niettemin zin te vragen of Buiting voor de ideale behandeling van de materie gekozen heeft.

Iedere periode wordt kort ingeleid. Aanvankelijk is dat zeer zinnig. Zo krijgen we in de eerste vijftig pagina's belangrijke informatie over eigendomsverhoudingen bij het blad, ontwikkeling en aard van het ledenbestand (vooral intellectuele beroepen, onderwijzers en beampten/employés), de productiviteit van de auteurs en wat dies meer zij. Het gebouw *De Nieuwe Tijd* staat zo in de steigers. Latere inleidingen herleiden tamelijk obligaat de geschiedenis van SDAP en SDP naar de ontwikkeling van het kapitalisme, de conjunctuur en de verzuiling. Ik kom daar nog op terug. Na deze inleidingen komt de inhoud van het blad uit de betreffende periode aan de orde: een selectie uit de artikelen, die tot een potpourri van korte beschrijvingen verwordt. De afzonderlijke artikelen zijn door het chaotisch karakter van het blad en de werkwijze van de auteur soms nauwelijks inhoudelijk aan elkaar geknoopt. Naarmate het boek vordert, wordt het karakter van een bonte serie meningen, exploraties, kritieken en muggenzifterijen erger. Als bont de indruk is die bij je beklijft, dan kun je je afvragen waarom je zoveel tekst moet doornemen.

Buiting maakt het standpunt van de marxistische auteurs doorgaans tot het zijne. Zo heten alle Socialistenbonders anarchisten, uitsluitend omdat ze in SDAP-kring daarvoor uitgescholden werden. Buiting is verder karig met inkadering en verklarende informatie. Soms krijgen de artikelen voldoende reliëf, wanneer het bijvoorbeeld om Dietzgen gaat of om economisch-theoretische kwesties, maar heel vaak ook niet. Het meest teleurstellend is het thema kunst en literatuur. Hier staan soms fracties van gedichten achter elkaar, verbonden door een regeltje van Buiting zoals Willem Duys vroeger op de radio platen aan elkaar praatte. Inkaderingen vind je vooral in de algemene inleidingen. In de ontwikkeling van het Nederlandse kapitalisme zoekt Buiting daar een verklarende en verenigende achtergrond. Die schetsjes zijn op inmiddels tamelijk oude literatuur gebaseerd (het werk van Jan Luiten van Zanden en het voor het meten van klassenstrijd toch niet onbelangrijke proefschrift van Sjaak van der Velden over stakingen ⁽³⁾ miste ik). Ze lijken vooral bedoeld om de reformistische koers van

de SDAP te verklaren. Voor de inhoud van *De Nieuwe Tijd* heb je er weinig aan. Hoe moet ik zinnen als: "*Een moderne industriële arbeidersklasse is in de tweede periode nog in wording en veel arbeiders werken onder traditionele, patriarchale verhoudingen. Dit perkt de groeimogelijkheden van de sociaal democratie in en werkt het lonken naar 'oneigenlijke' groepen als pachters en kleine boeren in de hand*" (p. 131) verbinden met Saks' 'Minderwaardigheid der Meerwaardetheorie'? Dan had ik meer aan informatie over de ontwikkeling van de economische wetenschap gehad en over de verhouding van de SDAP tot de progressief-liberalen.

Nee, het kort achter elkaar behandelen van alle mogelijke artikelen is niet de beste manier om met dit blad om te gaan. Het kost veel inspanning (om te schrijven en te lezen) en het schaadt de analyse van het blad als fenomeen. Die is bij zo'n dik boek dan ook te dun. Buiting is gaan inventariseren met bewonderenswaardige moed en doorzettingsvermogen, maar stelt geen enkele analytische vraag. De redacteurs heten "*intellectuele overlopers van de bourgeoisie*", maar wat betekent dat? Waarom storten zij zich zo op het marxisme? Waarom stellen ze theorie zo absoluut in de beweging? Waarom zingen zij hun eigen marxistische lied bij alle aanvankelijke onderdanigheid jegens Kautsky? Wie zien ze als hun gehoor? Wat zeggen ons de vele gevallen van muggenzifterij, van zwelgen in eigen intellect, van zoeken van zekerheden door deze hard uit te roepen? Wat betekent het blad voor de SDAP als arbeiderspartij? Om het gebouw van *De Nieuwe Tijd* te kenschetsen moet je niet alle steentjes schilderen, maar, zoals Monet met de kathedraal van Rouen, het in het kenmerkende treffen. Je moet het blad in zijn context bezien. Zo kun je bepalen waar de redactie adequaat optrad, waar ze helemaal niet optrad, welke ontwikkelingen ze miste of waar ze juist een voortrekkersrol vervulde. In hoeverre was het blad een uiting van burger-socialisten?⁽⁴⁾

Zo heeft deze dikke pil mij niet erg bevredigd. In zijn inleiding wijst Buiting op het feit dat enkele studies het blad wel in vogelvlucht behandeld hebben of enkele aspecten, maar dat ze het monumentale van het blad geen recht hebben gedaan. Ik miste bij de titels die hij daar noemt Frits de Jongs voorbeeldige biografie van Pieter Wiedijk. Ik heb dat boek nog maar eens herlezen.

(1) F. KALSHOVEN, *Over marxistische economie in Nederland 1883-1839*, Amsterdam, 1993.

(2) F. de JONG Edz., *J. Saks. Literator en Marxist. Een politieke biografie*, Nijmegen, 1977, p. 143.

(3) S. van der VELDEN, *Stakingen in Nederland: arbeidersstrijd 1830-1995*, Amsterdam, 2000.

(4) Zie voor dat onderscheid: B. ALTENA, Bürger in der Sozialdemokratie. Ihre Bedeutung für die Entwicklung der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei (SDAP) in den Niederlanden 1894-1914. In: *Geschichte und Gesellschaft*, 20/4 (Dezember 1994), p. 533-49.

Henny Buiting, *De Nieuwe Tijd, Sociaaldemocratisch Maandschrift, 1896-1921.*

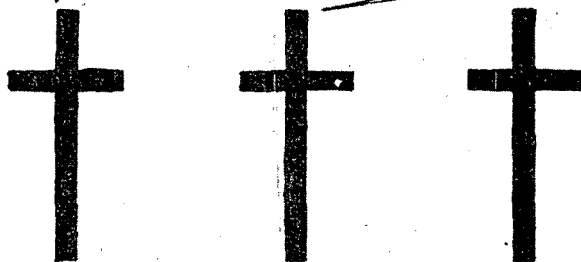
Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland,

Amsterdam: Aksant, 2003, 718 p., ill., tab.; ISBN 90-5260-067-8.

IK HANG HIER NAMENS HET PROVOTARIAAT

IK OOK

SMERIGE ANARCHISTEN!

PROVO blijft actief in zijn

OPRUIING
TOT

verstoring van die gezapige kristelijk-sosjaal -
demokratiese orde, die schuldig is aan het
voortbestaan van de ellende van ontelbare
slachtoffers van kapitalisme kolonialisme
hongerpolitiek fassisme katolicisme
calvinisme burokraatsie diktatuur
militairisme monarchisme nazisme
rassisme etsetera!

MAKE A LOVE-WAR

AMSTERDAM PASEN 1966

NIEK PAS,

Imaazje! De verbeelding van Provo 1965-1967

Rik Hemmerijckx, Stichting Auschwitz

Het moet eind jaren 1960 geweest zijn. Ik zie het nog zo voor me. De buurvrouw belt aan en roept op paniekerige toon: "Onze Jan is van huis weggelopen en zit in Amsterdam!" Ik kon nauwelijks vermoeden wat dit allemaal precies betekende, maar uit de reacties kon ik wel opmaken dat het in Amsterdam niet echt pluis moest zijn. Pas veel later kon ik zo een en ander duiden en begreep ik dat de stad toen zowat het mekka van de alternatieve jongerencultuur moet geweest zijn en als dusdanig met enige argwaan werd bekeken door verontruste ouders en weldenkende burgers.

Die reputatie van rebelse vrijplaats ging in feite terug tot de jaren 1965-1967 toen Provo erin geslaagd was om Nederland op de wereldkaart van de roerige sixties te zetten. Toen Dany Cohn-Bendit zijn druk bekeken televisiereeks *In de ban van de revolutie* ⁽¹⁾ samenstelde, maakte hij daarin dan ook plaats voor de twee figuren die Provo een gezicht gegeven hebben: Roel van Duijn en Rob Stolk.

Het begrip Provo - een term overgenomen van de Nederlandse socioloog Buikhuisen - is een perfecte synthese van het wezen van de groep: provoceren, toestanden aanklagen, symbolen onderuit halen en autoriteiten tarten. Provo's hadden aanvankelijk een eerder pejoratieve betekenis en werden stevast gelinkt aan een zekere delinquente jeugd, maar met de bravoure haar eigen wist zij van dit begrip een regelrechte geuzennaam te maken. In oorsprong was Provo een typisch Amsterdams verschijnsel gegroeid vanuit enkele vriendencircuits. Het was geen organisatie in de strikte zin van het woord, maar meer een mentaliteit, een manier van zijn. Op hun ludieke, spectaculaire, onnavolgbare wijze kloegen Provo's de consumptiemaatschappij aan en staken de draak met de gevestigde waarden en machten. Zij toonden zich bovendien meesters in het uitspelen van hun rebels imago en in het bespelen van de pers. Al bij al heeft de groep slechts een kort bestaan geleid - van maart 1965 tot de ontbinding in mei 1967 - maar in die twee jaar zijn ze er wel in geslaagd om het nieuws te halen en Nederland een vrijgevochten imago te geven. De thema's die Provo wist aan te reiken (de milieuproblematiek, de stedelijke leefbaarheid, seksuele emancipatie, artistieke vrijheid, inspraak, jeugdvoorzieningen...) zouden de politieke en maatschappelijke agenda nog lange tijd bepalen

Pamflet van Provo, Amsterdam, 1966

en zouden uiteindelijk hun uitdrukking krijgen in allerlei nieuwe sociale bewegingen en in de oprichting van de ecologische partijen. Provo mag in meer dan één betekenis een wegbereider genoemd worden.

Het is niet de eerste maal dat Provo het onderwerp is van wetenschappelijk onderzoek. Zowel sociologen als criminologen bogen zich over het fenomeen, maar sinds een tiental jaar is Provo ook het onderwerp van historisch onderzoek. In 1992 publiceerde Virginie Mamadouh een uitgebreide studie waarin de nadruk wordt gelegd op de sociaal-maatschappelijke thema's die de groep aanbracht. Provo wordt meteen ook geplaatst in de ruimere context van de Amsterdamse Kabouter- en kraakbeweging uit de jaren 1970 en 1980.⁽²⁾ Deze studie kan nu aangevuld worden met het nieuwe boek van Niek Pas, *Imaazje! De verbeelding van Provo 1965-1967*, een herwerkte doctoraats thesis. Naast een chronologische analyse van het provofenomeen heeft de auteur zijn studie vooral toegespitst op de wijze waarop Provo voor zichzelf een imago heeft opgebouwd en de wijze waarop het in de pers werd gepercipieerd. Hij benadert de groep niet vanuit de organisatiesociologie, maar probeert het fenomeen te benaderen als een soort sociaal-politiek circuit van gelijkgestemden; als een sociaal-cultureel netwerk, waarin individuele emancipatie en maatschappelijk engagement centraal stonden. De wijze waarop het ontstaan van de beweging geschetst wordt doorheen de persoonlijke geschiedenis van een aantal figuren, zoals Van Duijn, Stolk, of de stedelijke sjamaan Robert Jasper Grootveld, is zonder meer boeiende en revelerende literatuur. Niek Pas is erin geslaagd de tijdgeest treffend weer te geven en gaat uitgebreid in op de hoogtepunten van het provobestaan: de happenings rond het Lieverdje, de relletjes bij de huwelijksplechtigheid van prinses Beatrix en Claus (maart 1966), de verkiezingsstunt van juni 1966 en de uiteindelijke ontbindingshappening van mei 1967 in het Vondelpark te Amsterdam.

Niek Pas stelt dat het provofenomeen op zich niet zo radicaal vernieuwend was, maar dat het zich verschillende elementen heeft toegeëigend om gestalte te geven aan het imago van het 'witte gevaar'. Zo wordt aangetoond dat het symbool van het appeltje-met-de-stip of het utopisch concept van Amsterdam als Nieuw Babylon, in oorsprong geen creatie van de Provo's was, maar dat zij er wel in geslaagd zijn om zich deze elementen toe te eigenen en uit te vergroten.

Zoals aangegeven wordt in dit boek vooral de nadruk gelegd op Provo als mediafenomeen. Provo was een kind van zijn tijd en de trendgevoelige pers was er als de (witte) kippen bij om de beweging te coveren. Op zich is het natuurlijk boeiend om zien hoe een kleine radicale groep erin slaagt om de pers te halen en het mediaspel tot in de finesses weet mee te spelen. Maar de auteur geeft ook aan dat die media-aandacht een keerzijde had en de beweging al gauw dreigde in te kapselen als modeverschijnsel. Zelfs de commercie was niet veraf want sommige handige firma's wisten eveneens hun eigen wit imago te creëren. Ondanks alle aandacht voor imagovorming is het opvallend dat Pas niet echt ingaat op de bijzondere kenmerken van de provopublicaties, die toch mede het gezicht van de beweging bepaald hebben. Wanneer een gestencild blaadje van nauwelijks 20 bladzijden erin slaagt om binnen de kortste keren verspreid te worden op 20.000 exemplaren,

mag men toch wel van een uitzonderlijk mediafenomeen spreken. Een doorgedreven analyse van de inhoud, de illustraties, de lay-out en de improvisatorische, spontaneïstische werkwijze was hier zeker op zijn plaats geweest. Dat tekenaars als Willem via Provo gelancéerd werden en dat provobladen ook als voorbeeld golden voor andere beruchte publicaties, zoals bijvoorbeeld *L'Enragé* van Siné in het Parijs van mei 1968, had mijns inziens niet onvermeld mogen blijven.

Het was een van de doelstellingen van de auteur om het intellectuele, culturele en politieke milieu te duiden waarin Provo wist te gedijen. Verschillende protagonisten zijn ongetwijfeld uitvoerig en levendig in beeld gebracht, maar het is jammer dat er geen echt prosopografisch onderzoek werd verricht om na te gaan in welke richting de uiteenlopende figuren verder geëvolueerd zijn in de tijd. Zijn ze actief gebleven? Hebben ze een beroeps carrière uitgebouwd? Hebben ze zich geïntegreerd in de meer gevestigde structuren? Het zijn allemaal vragen die onbeantwoord blijven, maar die belangrijk zijn om te bepalen wat precies het belang geweest is van Provo in de levensloop van die figuren. Meer onderzoek had mijns inziens ook mogen gebeuren naar de wijze waarop Provo beleefd werd in artistieke en literaire middens. Figuren als Constant Nieuwenhuys, Panamarenko, Nik Van Bruggen, Harry Mulish, Simon Vinkenoog, Marcel Van Maele, Jacques Charlier stonden uiteindelijk zeer dicht bij het provo-gebeuren of zijn er een eind mee opgetrokken. Provo is waarschijnlijk de eerste sociale beweging geweest die op deze wijze een brug wist te slaan tussen de wereld van het links-politieke engagement, de jongerencultuur en de artistiek-literaire avant-garde. Veel aandacht gaat in het boek ook uit naar de navolging van Provo in de provincie en de omliggende landen, en dan meer bepaald België. Recent zijn er over dit onderwerp een aantal licentiaatsverhandelingen verschenen ⁽³⁾, maar de beschouwingen die Niek Pas eraan wijdt mogen ook gelezen worden. Het overzicht is zeker niet exhaustief, maar hij weet de Vlaamse groepen op hun waarde te schatten en weet perfect het onderscheid te maken tussen de epigonen en diegene die aan het Amsterdamse provo-gebeuren een originele invulling gaven. Interessant zijn ook de beschouwingen omtrent de vraag waarom Provo niet echt aansloeg in een Vlaamse studentenstad als Leuven, die in die jaren toch volledig in de ban was van het 'protest'. Pas heeft voor zijn werk heel wat origineel bronnenmateriaal opgespit. *Imaazje! De verbeelding van provo 1965-1967* vormt daarmee een gedegen en boeiend geschreven inleiding tot de wondere wereld van het provotariaat uit de jaren 1960.

(1) D. COHN-BENDIT, *In de ban van de revolutie. Omzien naar de jaren '60*, Amsterdam: Van Gennep, 1986, 144 p.

(2) V. MAMADOUH, *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging*, Amsterdam: SUA, 1992, 320 p.

(3) B. COENEN, *Provo in Vlaanderen*, VUB, licentiaatsverhandeling, 2001; P. VERMEIREN, *Provocatie, liefde en drugs: een onderzoek naar provo's en hippies, en hun typering in de Belgische pers*, K.U.Leuven, licentiaatsverhandeling, 1987; J. VERSCHUEREN, *Plaats voor de homo ludens! Vlaamse Provo's als nieuwe sociale beweging in een ruimtelijk wereld-systeem-analytisch perspectief*, UGent, licentiaatsverhandeling, 2003.

Niek Pas, *Imaazje! De verbeelding van Provo 1965-1967*, Amsterdam: Arbeiderspers, 2003, 463 p.

1302 revisité/herbekeken

Luc Vandeweyer, wetenschappelijk medewerker Koninklijk Legermuseum

De Guldensporenslag van 11 juli 1302 wekt nog altijd emoties op. Dat komt omdat de herinnering eraan gecultiveerd wordt en in een bepaalde ideologische context geplaatst die met de historische gebeurtenissen niets 'van doen' heeft. Er zijn dus betreffende 1302 twee historische fenomenen die het onderzoeken waard zijn. De gebeurtenissen zelf en daarnaast het historische gebruik ervan sinds het ontstaan van België. Het Masereelfonds nodigde op 19 oktober 2002 een hele reeks auteurs uit om die zaken uit de doeken te doen. Het fonds deed dat in samenwerking met het wallingantische blad Toudi. Het was immers uitdrukkelijk de bedoeling om ook Franstalige auteurs aan het woord te laten. De titel van het congresboek geeft exact weer waar het op neerkomt: 1302 revisité/herbekeken. Dank zij die samenwerking bestaat er een Vlaamse en een Franstalige versie.

Het studiewerk van een keur van historici levert boeiende gegevens en inzichten op. De politieke, sociale en militaire context van de langdurige Frans-Vlaamse oorlog wordt grondig bekeken. De veldslag was per slot van rekening maar een onderdeel van een belangrijk en complex stuk middeleeuwse geschiedenis. Die hoofdstukken vormen boeiend leesvoer en geven inderdaad een andere, veel bredere kijk op die periode dan we ons nog herinneren uit de lessen geschiedenis op school. Middeleeuwse geschiedenis is écht boeiend.

Maar dan komt de overgang naar de gecultiveerde herinnering. De studie en de ideologische verwerking van de veldslag begonnen kort na de Belgische onafhankelijkheid van 1830 en verschoven al snel naar de Vlaamse beweging die er graag de taalstrijd en haar virulente anti-Franse gevoelens aan vastkoppelde. Een hele reeks namen van gere-

nommeerde historici verschijnen in het verhaal van Véronique Lambert. Ze geeft terecht aan dat vele auteurs de historische gegevens al te gemakkelijk plooiden naar hun persoonlijke nationalistische overtuiging. Als ze iets meer had verteld over een aantal van deze figuren zou dat voor de lezer nog inzichtelijker zijn geworden. Leo Delfos bijvoorbeeld is tijdens de Eerste Wereldoorlog als krijgsgevangene naar de Duitsers overgelopen en deed tegen betaling aan pro-Duitse propaganda. Dat is van grote betekenis voor de interpretatie van zijn latere historische productie. Het antibelgicisme komt uitdrukkelijk aan bod in de bijdrage van Frans-Jos Verdoodt. Deze auteur stelt ook de vraag waarom er in de Vlaamse beweging bijna nooit een pacifistisch verzet ontstond tegenover de keuze van een moorddadige oorlog als referentiepunt voor de nationale feestdag. Hij pleit er dan ook voor dat de Vlaamse beweging aandacht zou hebben voor de vele betekenissen, inhouden en aspecten van 1302.

Er zijn helaas enkele schoonheidsfoutjes in de bundel geslopen. De Frans-Vlaamse auteur Gantois, radicaal pro-Duits en nationaal-socialist tijdens de Tweede Wereldoorlog, was geen abt maar wel een 'abbé', een gewone priester dus. Met Maurice Barrès op diezelfde pagina zal waarschijnlijk wel Barrès bedoeld zijn. En ook aan gaande de auteursnaam Alain Forunier (Fournier) heb ik mijn twijfels. Maar die onvolkomenheden verzinken in het niet bij de in de bundel aangereikte inzichten.

Bijzonder boeiend is de analyse van pogingen om gelijksoortige nationale mythes te distilleren uit veldslagen in het verleden zoals de slag bij Jemappes die voor de Franse revolutionairen de deur openzette naar de annexatie van de Zuidelijke Nederlanden. Een confrontatie met de gecultiveerde herinnering aan de boerenkrijg is in deze context eveneens nuttig. Gelukkig worden ook de pogingen tot het installeren van de wallingantische herdenking van de slag bij Waterloo in 1815 nader bekeken. Net zoals terecht wordt verwezen naar de voorstelling van de Vlaams-nationalistische collaboratie tijdens de twee Duitse bezettingen in de Vlaamse beweging nadien. Die herinnering leidde bijvoorbeeld tot militaersk gedrag en het dragen van bepaalde, nostalgisch aandoende uniformen in Vlaams-nationalistische kringen vanaf de latere jaren 1950. De bundel biedt het grote publiek van de historisch geïnteresseerde lezers dus heel wat. Niet alleen wordt de deur opengezet naar een breder inzicht in deze belangrijke periode in de middeleeuwse geschiedenis. Hij belicht ook de gevolgen van de 'herinneringsarbeid' voor de recente geschiedenis van Vlaamse en Waalse beweging.

C. Billen, S. Boffa, M. Boone, J. Fontaine, R. Jacobs, C. Kesteloot, V. Lambert, S. Lewuillon, B. Mihail, P. Raxhon, F.-J. Verdoodt, *1302 revisité/herbekeken*, Brussel, 2003.
De Nederlandstalige versie kwam er in opdracht van het Masereelfonds en IMAVO.

**FRANK CAESTECKER, Alien Policy in Belgium,
1840-1940. The Creation of Guest Workers,
Refugees and Illegal Alien**

Gily Coene, doctor in de moraalwetenschappen

Dit boek, een bewerkte versie van het proefschrift dat historicus Frank Caestecker in 1994 verdedigde aan het European University Institute in Firenze, analyseert en documenteert omstandig de ontwikkeling van een eeuw Belgisch migratie- en vreemdelingenbeleid, van kort na het ontstaan van België tot aan de Tweede Wereldoorlog. Doorheen negen hoofdstukken, die wisselende tijdsintervallen behandelen waarbinnen zich telkens belangrijke transformaties voltrokken, wordt geanalyseerd en uiteengezet hoe de Belgische staat in toenemende mate intervenieerde in immigratieprocessen en in de bestaanscondities van vreemdelingen, en hoe het vreemdelingenbeleid werd aan- en ingepast aan vigerende economische en politieke belangen en krachtsverhoudingen. De spanningsverhouding tussen het liberalisme enerzijds en de ontwikkeling van de natiestaat anderzijds vormt de centrale focus in deze studie. Zij bepaalt de wisselende verhoudingen tussen gewenste en ongewenste immigranten - een onderscheid dat in en via wetgeving en overheidsinterventie werd geformaliseerd - die op hun beurt de feitelijk immigratie bepaalden. De algemene tendens in deze eeuw Belgisch vreemdelingenbeleid wekt op het eerste gezicht weinig verbazing: immigranten waren welkom voor zover ze geen bedreiging vormden en/of tegemoet kwamen aan de Belgische economische en politieke belangen. Wat deze studie mooi analyseert is dat verschuivingen in het vreemdelingenbeleid veel minder toe te schrijven zijn aan een reactie op stijgende immigratie, een surplus aan arbeidskracht in omringende regio's of veranderingen in de samenstelling van immigratiestromen, dan wel aan interne politieke transformaties, uitgetekend in de overgang van een liberaal parlementair politiek systeem naar een zich ontwikkelende natiestaat waarbij het nationaal belang de particuliere belangen van steeds meer sociale groepen moest incorporeren. Deze belangenstrijd

vond zijn beslag in de politieke constructie en codificatie van de categorie vreemdelingen, geïmplementeerd in een repressief overheidsoptreden ten aanzien van vreemdelingen en in een ingrijpende organisatie van arbeidsmigratie: wie zou worden toegelaten, voor welke jobs, onder welke voorwaarden, waar gerekruteerd werd en onder wiens toezicht. De feitelijke immigratie naar België werd daardoor in grote mate het resultaat van doelbewuste beleidsbeslissingen.

De relevantie van het werk overstijgt dan ook de bestudeerde periode. Zoals de ondertitel suggereert, argumenteert de auteur dat gedurende deze periode de grondslagen van het latere vreemdelingenbeleid werden gelegd. Het laatste hoofdstuk trekt de krijtlijnen van de historische constructie van de vreemdeling, gevolgd door een verdere opdeling in respectieve migratieregimes en immigratiecategorieën: gastarbeiders, vluchtelingen en ten slotte 'illegale vreemdelingen'. Twee markante lijnen tekenen zich af: de begrenzingen en het falen van de vreemdelingenpolitiek ten aanzien van zo'n complex sociaal en economisch proces als migratie en de toenemende repressie en uitsluiting van immigranten in een periode waarin net hun Belgische lotgenoten in de arbeidersklasse burgerschap en sociale rechten verwierven.

De studie biedt in de eerste plaats unieke en interessante informatie over de geschiedenis van het Belgische vreemdelingenbeleid. Voor wie zich hierover een grondig beeld wil vormen is dit boek een zorgvuldig, gedetailleerd en derhalve onontbeerlijk naslagwerk. Maar de inzichten die hier worden aangereikt nodigen evenzeer uit tot het relativeren van de hedendaagse retoriek over 'de asielzoeker' of 'de illegaal', en tot het situeren van het beleid terzake in de huidige context van politieke transformaties en economische globalisering.

Frank Caestecker, Alien Policy in Belgium, 1840-1940.

The Creation of Guest Workers, Refugees and Illegal Aliens, Berghahn Books, 2000.

A U T E U R S

Karim Azzouzi (° 1977) is Belg van Marokkaanse afkomst. Hij studeerde in 2002 af aan de ULB als licentiaat nieuwste geschiedenis en is sindsdien leraar geschiedenis aan het Lycée Guy Cudell van Sint-Joost-ten-Node. Zijn licentiaatsthesis, *Les Mineurs marocains en Belgique dans les années 60*, wijst op zijn belangstelling voor de geschiedenis van de Marokkaanse immigratie. Voorts meent hij dat Belgen van Marokkaanse origine hun eigen geschiedenis en de wortels van hun aanwezigheid in België moeten kennen. Hun geschiedenis maakt immers deel uit van de Belgische geschiedenis. Hij was in het academiejaar 2001-2002 penningmeester van de Cercle des Etudiants Arabo-Européens de l'ULB.
kaazzouz@hotmail.com

Gerd Callesen (°1940) is doctor in de filosofie en werkte tot 2002 als bibliotheekwetenschapper bij de Bibliotheek en Archief van de Arbeidersbeweging (Arbejderbevaegelsens Bibliotek og Arkiv) in Kopenhagen. Hij is hoofdredacteur van het tijdschrift *Arbejderhistorie* (1973-1977) en van verscheidene boeken over arbeidersgeschiedenis. Zijn laatste publicaties zijn: *Socialist Internationals - A Bibliography. Publications of the Social-Democratic and Socialist Internationals 1914-2000*, Bonn/Gent, 2001 en *Internationalism som erfaringer*. In: *Arbeterhistoria* (Stockholm) (2004)1 [Aspects of Internationalism at the Turn of the 19th/20th Century, in: www.arbarkiv.nu/internationalism.htm]. Zijn belangstelling gaat (zoals zijn twee publicaties aantonen) uit naar de geschiedenis van de internationale activiteiten van de arbeidersbeweging, internationalisme en de rol van het marxisme in dat verband.
gerd.callesen@chello.at

Michel Vermote (°1957) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Gent en is sedert 1982 archivaris bij Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis. Hij werkt er momenteel mee aan het opzetten van de Archiefbank, een globaal overzicht van de Vlaamse private archiefbestanden. Hij publiceert voornamelijk over de geschiedenis van de socialistische beweging en over archiefproblematiek. Hij speelde de afgelopen jaren een rol in de zoektocht naar de Belgische archiefbestanden in de Russische Federatie en de restitutie ervan.
Voornaamste publicaties: J. LUST, E. MARECHAL, W. STEENHAUT, M. VERMOTE, *Een zoektocht naar Archieven: van NISG naar AMSAB*, Gent: AMSAB, 1997; M. VERMOTE en J. LUST, *Papieren bitte! The Confiscation and Restitution of Belgian Archives and Libraries (1940-2002)*. In: *Arts, Antiquity and Law*, London, 2005 (in voorbereiding).

REVIEWS 2004

Bousetta Hassan

Chargé de recherches FNRS, Faculté de Droit-Science Politique,
Université de Liège

Convents Guido

Historicus, antropoloog, gespecialiseerd in niet-westerse film, adviseur
voor internationale filmfestivals

De Waele Maria

Departement Cultuur Stad Gent / Hogeschool Gent

Keijser Anne Sytske

Taaldocent aan de opleiding Talen en Culturen van China, Universiteit
Leiden

Pasture Patrick

Docent departement Geschiedenis van de Nieuwste Tijd, K.U. Leuven

Reinalda Bob

Senior Lecturer in International Relations, Radboud Universiteit
Amsterdam

Stouthuysen Patrick

Hoogleraar vakgroep Politicologie, Vrije Universiteit Brussel

Vander Vennet Rudi

Hoogleraar vakgroep Financiële Economie, Universiteit Gent

Van Lierde Jean

Paix sur Terre

Van Molle Leen

Hoogleraar departement Geschiedenis van de Nieuwste Tijd, K.U. Leuven

Verhoeyen Etienne

Historicus, correspondent SOMA

A A N K O N D I G I N G E N

Universiteit Vrije Tijd/Davidsfonds **Hedendaagse geschiedenis, boeiende cursussen op uw maat!**

Het Belgisch vorstenhuis, de Eerste Wereldoorlog en de Koude Oorlog, de Europese Eenmaking en het Internationaal Strafhof... Universiteit Vrije Tijd neemt in het voorjaar van 2005 opnieuw duizenden cursisten mee op een leerrijke tocht langs de boeiende wegen van ons recente en actuele 'verleden'. Ervaren docenten van alle Vlaamse universiteiten doen waar ze goed in zijn: de liefde voor hun vak overbrengen op een leergierig publiek...

Meer inlichtingen over deze en andere historische cursussen van Universiteit Vrije Tijd? Neem dan contact op met Sabrina Derademaeker, tel. 016/31.06.70, universiteit.vrije.tijd@davidsfonds.be.

Ter informatie: omschrijving per cursus

De koningen der Belgen. Macht, gezag en invloed

prof. Mark Van den Wijngaert

Welke rol speelden de Belgische vorsten bij de regeringsvorming? Wat was hun invloed vroeger en nu? Wat is de taak van een Belgische vorst? Mark Van den Wijngaert dompelt u onder in het Belgische vorstenhuis.

Aarschot, Vr. 18 en 25 feb. en 4, 11 en 18 maart van 14 – 16 u.

Prijs: • 57 - • 52 (DF leden)

Van Sarajevo tot de Vrede van Versailles. De Eerste Wereldoorlog in Europees perspectief

prof. Romain Van Eenoo

Na de 'Grote Oorlog' deden zich op verschillende vlakken evoluties voor die tot vandaag blijven doorwerken. In deze cursus stelt Romain Van Eenoo niet het militaire verloop centraal, maar behandelt hij de machtsverschuivingen en de politieke, culturele en institutionele veranderingen.

De Pinte, Di. 15 en 22 feb. en 1, 8, 15 en 22 maart 14 – 16.15 u.

Prijs: • 52 - • 47 (DF leden)

De Koude Oorlog. Tussen communisme en kapitalisme

prof. Yvan Vanden Berghe

Stalin, Roosevelt, Kennedy, Chroesjtsjov, Reagan en Gorbatsjov... hun namen zijn onlosmakelijk verbonden met de Koude Oorlog, die zeventig jaar lang de wereld in zijn greep hield. Yvan Vanden Berghe brengt het lugubere, maar spectaculaire verhaal.

Tielt, Vr. 11, 18 en 25 feb. en 4, 11 en 18 maart van 14 – 16 u.

Prijs: • 64 - • 59 (DF leden)

Van Kolen en Staal tot de Top van Laken. De groei van Europa

prof. Laurent Vandepoele

Karel de Grote, Keizer Karel, Napoleon en Hitler... allemaal droomden ze van een eengemaakt Europa. Toch lukte dat pas na de Tweede Wereldoorlog. Vanuit zijn persoonlijke ervaring geeft Laurent Vandepoele een boeiende kijk op Europa.

Diest, Do. 20 en 27 jan. en 3, 10 en 17 feb. van 14 – 16u.

Prijs: • 45 - • 40 (DF leden)

Van Rome tot Rome. Geschiedenis van de Europese Unie

prof. Jozef Van Ginderachter

Jozef Van Ginderachter geeft een boeiend overzicht van de juridische, politieke en economische realiteiten van het verenigd Europa. In deze cursus maakt u kennis met de verwezenlijkingen, gestrande plannen en idealen die het Europese integratieproces kenmerken tot en met de Conventie en de verdere uitbreiding.

Ieper, Di. 22 feb. en 1, 8, 15 en 22 maart van 14 – 16 u.

Prijs: • 45 - • 40 (DF leden)

Van Blijde Inkomst tot Internationaal Strafhof. Mensenrechten en hun schendingen

prof. Frans De Wachter

Frans De Wachter toont het moeizame historische proces waardoor wij onze mensenrechten hebben verworven en ontwikkeld, van de Blijde Inkomst van Brabant tot aan de recente internationale verdragen. Hij maakt u wegwijs in de geschiedenis én de actuele problematiek van de mensenrechten. Een strijd van elke dag.

Genk, Di. 25 jan. en 1, 8 en 15 feb. van 14 – 16 u.

Prijs: • 39,50 en • 34,50 (DF leden)

Over misdadigers en straffen. Een geschiedenis van het strafrecht

prof. Fred Stevens

Criminaliteit en strafrecht zijn even oud als de mensheid. Om de hedendaagse rechtspraak te begrijpen moet u haar ontstaansgeschiedenis kennen. Fred Stevens legt de fundamenten bloot van ons strafrecht. Bovendien toont hij zo ook de relativiteit van het huidige systeem aan.

Gent, Ma. 17, 24 en 31 jan. en 7, 14 en 21 feb. van 14 – 16 u.

Prijs: • 52 - • 47 (DF leden)

BELGIE-BELGIQUE

P.B.

9000 GENT 1

3/5327